

R.M.ABDULLAYEVA., M.T.DJURAYEVA

KASBIY PSIXOLOGIYA

TOSHKENT – 2013

Annotatsiya

Ushbu o`quv qo`llanmada halq xo`jaligi mehnat faoliyatining psixologik tahlili, halq ho`jaligida mehnat jamoasini tashkil qilishning xususiyatlari, mehnat faoliyatiga tayyorlashni rejalashtirish, halq ho`jaligida mehnat faoliyatini boshqarishning psixologik asoslari, halq ho`jaligi faoliyatining turlari va ularning tuzilishi, boshqaruv mehnat faoliyatida maqsadning roli, o`quvchilarni kasbga saralashning xususiyatlari, mehnat faoliyatida kasbiy mehnatning o`shishi, mehnat faoliyatiga yoshlarini tayyorlash, kasb psixologiyasining **mohiyati** yuzasidan ma'lumotlar umumlashtirilgan.

O`quv qo`llanma kasb - hunar kollejlari va oliy o`quv yurtlari o`qituvchilariga, kasb ta'limi yo`nalishining bakalavriatura bosqichi talabalariga mo`ljallangan.

Taqrizchilar: B.R.Qodirov- M.Ulug'bek nomidagi OToshDAU «Pedagogika
» kafedrasini mudiri, psixologiya fanlari doktori, prof.

X.O.Ruxieva - UzMU «Ijtimoiy psixologiya»
kafedrasini, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

TDIU Oquv-uslubiy kengashi tomonidan 2012 yil 08 iyuldagi majlis bayoni asosida bakalavriatning barcha talim yonalishlari talabalarini uchun oquv qollanma sifatida tavsiya etilgan.

KIRISH

«Ta'lim to'g'risi»dagi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da kasb-hunar haqida alohida ma'lumotlar mavjud.

Kasb-hunar egalari qadimdan e'zozlab kelingan. Bizning davrimizda ularga bo'lgan hurmat- ehtirom yanada ortdi. Jonajon O'zbekistonimizda bilimdon, mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, yuqori malakali, madaniyatli, turli sohalar bo'yicha mohir ustalar ko'proq talab qilinmoqda. SHunga ko'ra, O'zbekiston

Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning qator asarlarida va Vazirlar mahkamasi qarorlarida (Nizomlarida) mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasiga katta ahamiyat berilmoqda va ular haqida alohida g'amxo'rlik qilinmoqda. SHu bilan birga, tor sohadagi kasbdan asta - sekin keng qamrovli, universal kasbga o'tish muammosi ilgari surilmoqda.

I.A.Karimov «Barkamol avlod- O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» asarida «Xalq ta'limini tubdan isloh qilish, mazkur dasturni amalga oshirish bizdan nihoyatda katta kuch, mablag' va imkoniyat talab qilmoqla. Lekin istiqbolimiz, iqbolimiz ko'zi bilan qaraganda, ham iqtisod, ham siyosat, ham ma'naviyat nuqtai nazaridan bu sarf - xarajatlarga nazar tashlasak, undan keladigan manfaat har qanday xarajatlarni qoplashi va oqlashi muqarrar.

Ishonchim komilki, O'zbekistonning bugungi salohiyati va iqqisodiy holati, xalqimizning aql-zakovati va irodasi bu o'ta ma'suliyatli, shu bila birga, sharafli, oddiy qilib aytganda, el yurtimizning farovon va baxtli kelajagini hal qiluvchi vazifani muvaffaqiyatli ado etishga zamin va imkon beradi» deb ta'kidlab o'tgan edi (19-bet, Toshkent, 1997).

Kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilishning muhim omillari «Milliy dasturi»mizda alohida ta'kidaab o'tilgan:

- respublikaning demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo'lidan izchil ilgarilab borayotganligi;

- mamlakat iqtisodiyotida tub o'zgarishlarning amalga oshirilishi, respublika iqtisodiyoti asosan xom - ashyo yo'nalishidan raqobatbardosh pirovar mahsulot ishlab chiqarish yo'liga o'tayotganligi, mamlakat eksport salohiyatining kengayayotganligi;

- davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror topganligi; milliy o'zlikni anglashning o'sib borishi, vatanparvarlik, o'z Vatani uchun iftixor tuyg'usining shakllanayotganligi, boy milliy, madaniy - tarixiy an'analarga va xalqimizning intellektual merosiga hurmat;

- O'zbekistonning jahon jamiyatiga integratsiyasi respublikamizning jahondagi mavqei va obro'e'tiborining mustahkamlanib borayotganligi.

Quyida kasb psixologiyasiga oid ilmiy-amaliy xususiyatli materiallar, mulohazalar, tavsiyalar bosqichma-bosqich bayon qilinadi. Mavzular bir necha qismlarga ajratilgan holda uzviylik, izchillik mantiqiylik tamoyillariga (printsipilariga) rioya qilingan tarzda berildi.

«Ilm va hunar o'rganish inson uchun eng zarur narsalardan hisoblanadi. Har qanday narsaning mohiyatini anglash, jahondagi voqealarning yaxshi-yomon

tomonini bilib olish, odamlarning qadru -qimmatini to`g`ri tushunish, oilaning farovon yashashini to`g`ri tashkil etish, qisqasi, har tomonlama mukammal bo`lish uchun ilm va hunar o`rganish zaruriy ehtiyojlardan biridir» deb uqtirgan alomalarimizdan Faxrulbanot Sulaymoniy.

Kasbning eng yaxshisi kishining
o`z ko`li bilan bajarilgan ishi
va halol savodidir.
Hadisdan

I BOB. KASB-HUNAR EGALLASHNING IJTIMOIIY-TARIXIY VA METODOLOGIK MUAMMOLARI

1.1. YOshlarni kasb tanlashga yo`naltirish ijtimoiy voqelik sifatida

Respublikamiz aholisining aksariyati agar xo`jalik sohasi bilan shug`ullanayotganligi tufayli uning tarmokdariga oid mutaxassislarni tayyorlash uchun kasbning psixologik xususiyatlari, mehnat ko`nikmalari va malakalari bilan bo`lg`usi ixtisos egalarini qurollantirish muhim ijtimoiy vazifalardan biridir. Bo`lg`usi agronomni kasbiy tayyorlash, kasb- hunar oldiga ko`yiladigan talablarga mutanosib insonlar qilib shakllantirish davlat ahamiyatiga molik muammo bo`lib hisoblanada. O`zbekistonning

issiq iqlim sharoitining biologik-tibbiy jihatlari birmuncha o`rganilganligiga qaramay, ularning mexanizmlari, akseleratsiya hodisasi, qishloq aholisining jismoniy rivojlanishi, mehnatkashlarning issiq sharoitga moslashishlari, mehnatni tashkil qilishning oqilona yo`llari, mehnat unumdorligini oshirishning samarali usullari, ekologiyaning o`zgarishiga o`xshash muammolar qariyb o`rganilmagan.

Quyidagi mavzular yuqoridagi muammolarnish aksariyatiga javob berishga xizmat qiladi. Inson-tabiat munosabatini o`zida aks ettiradi, shaxs omili va uning hozirgi davrda ishlab chiqarishda hisobga olish mehnat samaradorligini oshirish, kasb mahoratini takomillashtirish uchun negiz bo`lib hisoblanadi. Kasb- hunar mohiyatini ochib beruvchi professiogramma, professiografiya, psixogramma asosida qishloq xo`jalik mutaxassislarni tayyorlash uchun agrar oliy o`quv yurtlarini intilmoqlari lozim. Zero, yuksak texnologiyani boshqarishga layoqatli, ijodiy, mustaqil fikrlovchi, shaxslararo munosabatlarni tashkil qilishga o`quvli mutaxassislarni etishtirishga erishilsa, ezgu niyatlar ijtimoiy hayotda qaror topgan bo`lar edi.

Ijtimoiy taraqqiyotni ro`yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jahon standartlari darajasiga ko`tarmoq lozim, fan va texnikaning bugungi kun taraqqiyotiga javob berish uchun keng saviyali, bilimdon, o`z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqali davlatimizda bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan raqobatbardosh mahsulotlar yaratuvchi kasb egalarini shakllantirish joiz. Toki ular davr talablarsh og`ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatatparvar, iymon-e`tiqodli insonlar bo`lib voyaga etishsin.

SHuni alohida ta`kidlash joizki, o`rta maktab o`quvchilarining hammasi kasb tanlashga kelganda oqilona va to`g`ri yo`l tutadi, deb bo`lmaydi, albatta. Ulardan ba`zilari tavakkalligiga ish tutsalar, ayrimlari ota ona kasbini tanlaydilar

yoki ko`zga tashlanib turgan yaqqol namunalarga taqlid qiladilar, goho sevimli kishilari izidan borishni mo`ljallaydilar.

Ko`pchilik o`quvchilar ta`lim jarayonida fan asoslarini egallab, muayyan tasavvur hosil qiladilar, o`zlari yoqtirgan kasb-hunarlar haqida o`ylaydilar.

Maktab o`quvchilarining mayllari, havaslari, intilishlari, xohishlari, motivlari, ezgu-niyatlari xususan kasbkorga bo`lgan qiziqishlari, motivlari, ehtiyojlari tug`ilishi psixologiya fanining shaxs muammosi bilan uzviy bog`liqdir. SHaxs psixologiyasini o`rganish o`quvchilarni kasb tanlashga yo`llash demakdir. O`quvchilarning idividual tipologik xususiyatlari, yoshi va jinsini hisobga olgan holda ularning har birini oqilona kasbga yo`llash shaxs psixologiyasining muhim vazifalaridan biridir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish to`g`risidagi hujjatlarda o`quvchilarni mustaqil kasb tanlashga (o`z imkoniyatlarini o`zi baholash orqali) o`rgatish juda muhim va zarur vazifa ekanligi ta`kidlanadi. SHunga ko`ra psixolog olimlar, msgodistlar, tashxis Markazi xodimlari keng jamoatchilik bilan birgalikda kasbga doir bilimlarni keng tashviqot qilishlari, kasb-kor tanlashga oid yo`l-yo`riqlari va metodlar ishlab chiqishlari, kasb tanlash maslahatlari rasmiy shaxobchalari kengaytirilishi, professiogramma, professiografiya, psixogrammalar ko`lami orttirilishi lozim. Bu borada Respublika tashxis markazining 2003 yil ma`lumotlari juda qiziqarli va ba`zan munozaralidir. Bularni quyidagi raqamlarda ham ko`rish mumkin: Respublika bo`yicha 9-sinflarni bitirgan o`quvchilarning 8,00 %ga sanoat yo`nalishlariga yo`llanma berilgan bo`lsa, ularning atigi 3% o`qishga joylashgan. Sog`liqni saqlash sohalariga esa 12,60% yo`llanma berilgan bo`lsa, amalda ularning 4,80 % o`qishga kirgan. Maorif sohalariga esa 9,60 % yo`llanma berilgan bo`lib, ularning 4,00%gina o`qishga joylashganlar (Maktab va hayot jurnaliga ilova 2003 yil, 24-39 betlar).

Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muhtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktab o`quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiziqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatlariga qarab, hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so`ng kasbga yo`llash kerak.

Hozirgi davrda xalq ta`limi bo`limlarida, ishlab chiqarishda, aholini ish bilan ta`minlash muassasalarida, kollejlarda va Oliy O`quv YUrtlarida yoshlarga kasb tanlash yo`lini ko`rsatadigan maxsus kasb-hunar kabinetlari tashkil etilgan. Bu borada Respublika tashxis markazining, hamda joylardagi uning bo`limlarining faoliyati ibratlidir. Bundan tashqari malakali psixologlar va pedagoglar (shu jumladan mahalla tarbiyachisi), murabbiylar, muxandislar va texniklar har bir kasb-hunarning o`ziga xos tomonlari haqida malakaviy maslahatlar tashkil qilishadi.

Lekin yoshlarning kasb-hunar tanlashi asosan o`rta maktabdan boshlanadi, shunga ko`ra o`quvchilar kichik jamoasi bilan psixologlar oldida turli yoshdal jinsdagi maktab o`quvchilarini kasbga qiziqtirish, mehnat qobiliyatlarini rivojlantirish, ichki imkoniyatlarini ishga solish (o`zini-o`zi namoyon etish) kabi muhim vazifa turibdi. Psixologlar, bundan tashqari, o`quvchilarning aql idroki,

qobiliyatlarini hamda muayyan kasbga yaroqlilik darajasini aniqlash metodlari, usullari, texnologiyasi, aklari mezonlari va tarkibiy qismlarini ishlab chiqishlari shuningdek, bu sohada ilmiy- tadqiqot ishlari olib borishlari zarur.

SHuni alohida ta'kidlab o'tish joizki psixologiya fani o'quvchilarning kasb-hunar tanlashiga yordam beradigan, yo'l-yo'riqlar va tavsiyalar, mukammal qo'llanmalar, aksariyat kasb-hunarning professiogrammasini hali to'liq ishlab chiqqan emas. Lekin shaxs psixologiyasiga oid amaliy va nazariy materiallar etarli miqdorda yaratilgan. SHaxs psixologiyasi masalalarini yoritish, ya'ni shaxsning bilish qobiliyatlari, aql-idroki, aql-zakovati, individual tipologik xususiyatlari, ruhiy holatlarini aniqlash yo'li bilan uning nimalarga qodir, qanday kasb-hunarga yaroqligi to'g'risida aniq fikr bildirish muayyan tavsiyalar berish mumkin.

Keyingi yillarda o'tkazilgan kuzatishlar Respublikamizda yoshlarni kasbga yo'llash sohasida talay kamchiliklar borligini ko'rsatdi. Buni biz viloyatlar kesimida hamda Respublika bo'yicha 9 sinf bitiruvchilariga sohalar bo'yicha tavsiyanomalar berishda ko'rdik.

Darhaqiqat, maktabda o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashxis ishlarini amalga oshirishdagi dastlabki qadamlar boshlandi. O'ylaymizki, ana shu dastlabki qadam maktablarda kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini olib boruvchi mutaxassis hamda o'quvchilarni kasb-hunarga qiziqishi, moyilligi va layoqatini aniqlash bilan shug'ullanadigan maktab amaliyotchi psixologi shtatlarni tashkil etishdan iborat bo'lishi lozim. Chunki, bu mutaxassislarsiz maktabda mazkur ishlar haqida gapirish ham mumkin emas. Maktabda olib borilayotgan kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashxis ishlarining samarasi bevosita shu ikki mutaxassisning olib borayotgan ishlarining ko'lami, ularning saviyasi va malaka ko'rsatkichi hamda faoliyatining aniqligiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lishligi barchamizga ayondir.

Ommaviy kasblarga bag'ishlangan o'quv-uslubiy adabiyotlar va kasb-hunar to'g'risidagi kinofilmalar, spravochniklar kamligi, psixologik-diaagnostik tadqiqotlar o'tkazishga yordam beradigan zamonaviy apparat va asboblar bilan ta'minlash yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, shaxsning muayyan kasbga yaroqliligini aniqlash borasida ilmiy-tadqiqot ishlari etarlicha olib borilmayotganligi shunday kamchiliklar jumlasiga kiradi.

O'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlash va ularning kasb-hunarini o'z qobiliyatlariga yarasha to'g'ri tanlashlariga erishish uchun maktab o'qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik (shuningdek, akademik, tashkilotchilik, pertseptiv va h.k.) qobiliyatlari yuksak bo'lishi, fan asoslarini turmush bilan bog'lab o'rganilishi, to'garak va qo'shimcha, yordamchi kurslar oqilona uyushtirilishi, maktablarda kasb-hunar to'g'risida ma'ruzalar o'qilishi, suhbatlar, munozaralar o'tkazilishi, sayohatlar, uchrashuvlar, kasb-hunar fotoko'rgazmalari tashkil qilishlari zarur.

Ilk o'spirinlar va katta o'smirlarning kasb tanlashi katta hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan ham shaxsiy, ham ijtimoiy muammo bo'lganligidan bu jarayonda ota-onalar, jamoatchilik va turli kasb ustalari ham faol qatnashishlari kerak, chunki yoshlar ko'p hollarda kattalarning maslahatlari va tavsiyalarini hisobga olgan

holda qat'iy bir fikrga, qarorga kelishlari mumkin.

SHuni ham aytib o'tish o'rinliki, maktab o'quvchilari kasb tanlash borasidagi o'z qarorlarini, ko'pincha, har tomonlama dalillab bera olmaydilar, biroq ularning ko'pchiligi bu masalaga ongli ravishda yondashishga intiladilar.

Maktabdagi kasb-hunarga yo'naltirish ishlarining samarali bo'lishini maktabning kasb-hunarga yo'naltirish xonasisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Maktabning kasb-hunarga yo'naltirish xonasi «O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish xonasi to'g'risidagi Nizom» asosida tashkil etiladi va I jihozlanadi. Mazkur nizomda maktab kasb-hunarga yo'naltirish xonasining vazifalari, unda o'tkaziladigan tadbirlar, stend va unda ma'lumotlar bo'lishligi haqida aytib o'tilgan. Maktabning kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi mazkur xonaning mudiri hisoblanadi.

Maktab kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisining asosiy vazifasi o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishni ta'minlovchi barcha ma'lumotlar bankini yaratishdan iborat. Bu maqsadda kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassis tuman (shahar) tashxis Markazidan olgan kasbiy axborotlar, kasblar ro'yxati, tasnifi, hududiy kasblar ro'yxati, kasblarga bo'lgan ehtiyoj va boshqa kasbiy tashxis metodikalari, tavsiya yo'riqnomalardan foydalaniladi. Maktab kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi tomonidan o'quvchilarni kasbiy qiziqishlarini rivojlantirish, kasblar haqidagi ma'lumotlarni to'liqroq anglab etishi shuningdek, ularning kasb tanlashdagi reallikni vujudga keltirish maqsadida maktabda ilg'or kasb egalari, kasb faxriylari, kasb sulolalari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari, kechalar va ma'ruzalar tashkil etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu tadbirlar o'quvchining shu kasbga bo'lgan qiziqishini yanada qat'iylashishini vujudga keltiradi.

1.2. Buyuk ajdodlarimiz kasb - hunar to'g'risida.

Kasb-hunar egalari qadimdan e'zozlanib kelingan. Bizning davlatimizda ularga nisbatan hurmat-ehtiromlar o'zligimizni anglash tufayli yanada jamiyatimizda bilimdon, mustaqil fikrlovchi, yuqori malakali, ma'naviyatli, mohir kasb egalari tobora ko'proq talab qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi hukumati Qaror va Nizomlarida mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasiga katta ahamiyat berilmoqda va ular haqida alohida g'amho'rlik qilinmoqda. SHu bilan birga, tor sohadagi kasbdan asta-sekin keng qamrovli universal kasbga o'tish muammosi, g'oyasi ilgari surilmoqda. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ko'rsatib o'tilganidek, mehnat va kasbiy tayyorgarlik sifatini yanada yaxshilash, uzluksiz ta'limning faol metodlarini qo'llash, yangi pedagogik texnologiyani amaliyotga tadbiq etish, ta'lim va tarbiya birligi tamoyilini sobitqadamlik bilan amalga oshirish lozim.

SHarq mutafakkirlari ta'limotida o'g'il va kizlarga ta'lim va tarbiya berish, ularga kasb-hunar o'rgatish g'oyasi muhim o'rin egallaydi. Qadimiy an'analarimizga binoan hunarmand va kasb, me'mor va naqqosh, dehqon va chorvador, to'quvchi va nonvoy ustoz-shogird munosabatlarini amalga oshirib

kelmoqdalar. Dono halqimiz «Ustozidan o`zmagan shogird - shogird emas», «Hunarli kishi aslo xor bo`lmas», «Ustoz otadek ulug'», «Ta'lim bergan ustozingdan ayrilma» singari maqollarni ijod etganlar va farzandalarining barkamol bo`lib ulg'ayishini orzu qilganlar.

Buyuk qomusiy olim Abu Nasr Farobiy kasb-hunar to`g'risida ilk fikrlarini bildirib, qimmatli maslahatlar bergan, chunonchi, ta'lim – so`z va ko`nikmalar majmui, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat ish - harakat ekanligini, muayyan kasb-hunarga berilgan, u bilan qiziqqan kishilar shu kasb- hunarning chinakam shaydosi bo`lishini aytgan. Bu mulohazalardan anglashilib turibdiki, kasb-hunar insoniyat uchun azaldan juda zarur hayotiy vosita bo`lib kelgan.

Buyuk qomusiy olim sifatida barcha hodisalarning mohiyatini ilmiy jihatdan ochib berishga harakat qilgan sharq mutafakkirlaridan biri - Abu Ali Ibn Sinodir. Uning pedagogik-psixologik qarashlari ilmiy asosda qurilgan bo`lib, bolaning fe'l-atvori va tasavvurlarini shakllantirishda umuminsoniy g'oyalar qo`llanishini yaratgan hamda murabbiy, ota-onalarga uni qattiq tanjazosidan ko`ra, shaxsiy ibrat orqali voyaga etkazish ma'qulligini ko`rsatgan. Mutafakkirning «Donishnoma», «Risolai ishq», «Uy xo`jaligi», «Tib qonunlari» asarlari mamlakatimiz xalklari o`dod- axloq psixologiyasi va tabobat olamida alohida o`rin tutadi.

Mutafakkirning mehnatsevarlik tarbiyasi borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Jumladan, u har bir bolani biror hunarga o`rgatmoq shart, deydi. YOsh yigit biror hunarni o`rgansa, uni hayotga tatbiq eta olsa va mustaqil hunar tufay oilani ta'minlaydigan bo`lsagina, otasi uni uylantirib qo`ymog'i lozim, deb hisoblaydi. O`spirin hunar egallashi bilan unda nafaqat ahloqiy hislar, balki xarakterning irodaviy xislatlari ham tarkib topa boshlaydi. Hunar egallash orqali o`spirinlarda sabr-bardoshlik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy sifatlar shakllanadi.

Ibn Sino har bir insonning mijozidan kelib chiqqan holda unga alohida e'tibor berish kerakligini ta'kidlashi tufayli juda katta amaliy ish qilganligiga guvoh bo`lish mumkin. Uning fikricha, har bir inson faqat unga tegishli bo`lgan xususiyatlargagina egadir, unga o`xshagan insonlar kamdan- kam bo`ladi.

Hozirgi davrda ham allomaning falsafiy - psixologik qarashlari, ijtimoiy hayotimizda o`z qimmatini yo`qotgani yo`q. Uning tarbiya va mijoz xususidagi fikrlari alohida ahamiyatga ega bo`lib, shaxslararo munosabatlar etikasiga munosib hissa bo`lib qo`shilgan. Olimning falsafa, mantiq, psixologiya, siyosiy - ijtimoiy fanlar bo`yicha bizga meros qilib qoldirgan asarlari bashariyat uchun dasturilamal sifatida xizmat qiladi. Bu borada

M.G.Davletshin va K.Q.Mamedovlarning «Ibn Sinoning psixologik qarashlari» (Toshkent Davlat Agrar Universiteti-2002 yil) risolalari diqqatga sazovordir.

XI asrning buyuk mutafakkiri YUsof Xos Hojib o`zining «Qutadg'u bilig» asarida inson va uning hayotiga oid qarashlarini tahlil qilgan. U odamning Oллоh tomonidan yaratilganligini hamda odamning dunyoga kelishi va uning kelajakda qanday odam bo`lib voyaga etishi ajdodi va kelib chiqishiga, hayotda

shug'ullanayotgan faoliyatiga, atrofga nisbatan munosabatlariga bog'liqligini aytib: «Kimning nasli otadan boshlab toza bo'lsa, undan elga yaxshilik, ko'p manfaatlar keladi» deb hisoblaydi.

Iste'dodli shoir, etuk tarixchi, mohir tarjimon Muhammad Rizo Ogahiy o'zining ijodiy faoliyatida o'g'il va qizlarning aqliy, hissiy va jismoniy imkoniyatlarini g'oyat ziyraklik bilan kuzatgan holda, ularning fe'l-atvorini tezroq bilib olish, salbiy va ijobiy sifatlarini osonroq aniqlash, yoqimsiz xatti-harakatlarini bartaraf etish mumkin, degan xulosaga keladi. Ogahiy o'z davridagi kasb-hunar sohalari, xalq udum va an'anasiga o'zining qimmatli fikrlarini bildirgan. U xalq an'analari hamda urf-odotlari to'g'risida izohlar berar ekan, turli kasb ustalarining inson kamolotidagi ahamiyatini birma-bir ta'riflab beradi.

XII- XVI asrlarda yashab ijod etgin mutafakkir allomalar Jaloliddin Rumi, Abu Rayxon Beruniy, Mir Alisher Navoiy, Xorazmiy va boshqalarning asarlarida, qo'llanmalarida, falsafiy-psixologik mulohazalarida turli kasblarga oid durga teng bo'lgan fikrlar talaygina.

XX asrning etuk ma'rifatparvari Abdulla Avloniyning 1913 yilda yozilgan "Turkiy Guliston yohud axloq" asarida bola tarbiyasi, uning ijtimoiy ahamiyati falsafiy-pedagogik jihatdan tushuntirib berilgan. Olim ta'lim va tarbiya jarayonida oila va jamoatchilikning o'rni ularning o'zaro hamkorligini ulug'laydi. Uning talqiniga qaraganda, barkamol shaxsning ko'p qirrali bilimlarga ega bo'lishi, yaxshi bir kasb-korning sirlarini egallashi ko'p jihatdan ijtimoiy muhit bilan oilaviy sharoitning uyg'unligiga bog'liqligini ta'kidlaydi.

SHarq mutafakkirlaridan qolgan qimmatli ma'naviy boylikning har bir satrini ochib tahlil qilganimizda ularning inson kamoloti, ma'naviyati va mehnatsevarlik xislatlariga, bolalar va yoshlarni barkamol insonlar qilib shakllantirish va kasb-hunarga o'rgatishga taalluqli ibratli, qimmatli mulohazalar olsa bo'ladi. To hozirgacha saqlanib kelayotgan qator me'moriy inshootlar, buyuk tarixiy obidalar, xalq amaliy san'ati asarlari (naqqoshlik, ganjkorlik, me'morchilik) arxeologik izlanishlar tufayli topilgan hunarmandchilik buyumlari bularning barchasi buyuk ajdodlarimizning kasb-hunar o'rgatishga, yuksak iste'dod va qobiliyat sohibi bo'lishiga oid bebaho materiallar qoldirganliklarini mujassamlashtiradi.

Xalqimizda ajoyib bir odat bor: kishilarning bir-biri bilan tanishuvi holahvol so'rashishdan, muomala maromidan boshlanib, kasb-hunar, kasb-korni aniqlash istagi bilan tugaydi. SHu boisdan har bir fuqaro «Dunyoda qay ahvolda yashadim (hayot va faoliyat izchilligi), qanday g'aroyib ishlarni (mehnat mahsulining sifati, o'zining mangukka daxldorligi) amalga oshirdim?». O'z taqdirimdan (turmush strategiyasi va taktikasi nazarda tutilmoqda) xursandmanmi? Oldimda turgan vazifalarni (rejalashtirish, nazorat qilish, baholash, tekshirish kabilar tasavvur etiladi) amalga oshira oldimmi, ko'zlagan maqsadimga (maqsad ko'zlash, uni ro'yobga chiqarish, omilkor vositalar tanlash va tatbiq qilish majmuasiga) erisha oldimmi? Kabi savollar tug'ilishi va muammoli masalalar kelib chiqishi tabiiy hol. SHuning uchun shaxsni (bo'lg'usi kasb sub'ektini) o'rganish chog'ida uning tarjimai holiga (biografiyasiga) jiddiy e'tibor berish, u bilan puhta tanishish,

qanday jamoat ishlarida qatnashganligini (status, mavqe, rol, tashkilotchilik qobiliyati to'g'risida ma'lumot olish) va shu kungacha egallab kelgan lavozimini (kasbiy layoqati, unga yaroqliligi xususiyatlarini) diqqat bilan tekshirish, u yoki bu amal kursisiga loyqligini aniqlash maqsadida uning qobiliyatlariga (kasbiy, umumiy ko'rinishlariga) oqilona baho berish talab qilinadi. SHu o'rinda etuk ruhiyat mutaxassisi Jaloliddin Rumiyning quyidagi ibratomuz fikrlarini keltirishni joiz deb bildik. «Sen hamma narsani unutishining mumkin, yolg'iz bir narsani - nechun dunyoga kelgansan, shuni unutmasang bas. O'zingni arzon sotmagaysan, illo bahoying baland». Ushbu jumalalarda tafakkur qiluvchilar uchun etarli ma'no bor deb uylaymiz.

Nosir Xisravning quyidagi to'rtligi ilm hunar o'rganuvchilar uchun ibratlidir nazarimizda:

«Bilim qidirishga urdim boshimni,
Bekorga o'tkazmadim umrimni bir dam.
Qaydaki eshitsu ilmu donishni,
Eshigi tagida o'ltirdim mahkam»

Hunaringdan bir kun etarsan baxtga,
Hunarsiz kim etar toj ila taxtga.
Nizomiddin Ganjaviy

II BOB. KASB PSIXOLOGIIYASINING TADQIQOT METODLARI

2.1. Kuzatish metodi

Avvalo metodlar haqida ikki og'iz so'z. Metod so'zi - yunoncha methodos bo'lib tadqiqot, tekshirish degan ma'noni beradi. Nazarimizda yuqoridagilarga yana yo'l, usul so'zlarini ham kiritish mumkin. Metodlar tadqiqot ishlarida ham, bilim berishda ham qo'llaniladi. Ushbu bobda bilim berish metodlari haqida emas, balki fan uchun, uning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plashdagi qo'llaniladigan tadqiqot metodlari haqida so'z boradi.

Psixologiya fanining empirik (amaliy metodlari turkumidan muhim o'rin egallagan diagnostik xususiyatli metodlaridan biri - kuzatish metodidir. Mazkur metod fanimizning eng qadimgi tadqiqot vositasi bo'lib hisoblanib, uzoq o'tmish zamonidan to hozirgi davrgacha ilmiy izlanuvchilarning asosiy tekshiruv qurollaridan biri bo'lib, keng ko'lamda foydalanib kelinmoqda. Lekin bugungi kunda uning ob'ekti, ko'lami yanada kengaydi, murakkab psixologik jarayonlar, holatlar, hodisalar, kechinmalar, faoliyat va muomala xususiyatlari o'rganish imkoniyati tug'ildi, sifat hamda mazmun jihatidan katta o'zgarishlar yuzaga keldi.

Kuzatishning texnologiyasi takomillashdi, uning yangi shakllari, vositalari, usullari paydo bo'ldi, xolisonalik (ob'ektivlik) darajasi ortdi, ishonchliligini ifodalovchi mezonlar, o'lchovlar yaratildi. Buning

natijasida kuzatish psixologiya fanining universal tadqiqot metodlari qatoriga kirib, uning barcha sohalarida qo'llanilmoqda, ayniqsa, tatbiqiy imkoniyatining yuksakligi, statistik hisoblashga beriluvchanligi xususiyati bilan boshqa metodlardan ajralib turadi. YUqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda uning yoritilmay qolib ketgan jihatlari, tarkiblari, yordamchi jabhalari yuzasidan mulohaza yuritamiz.

Kuzatish metodining texnologiyasi quyidagilardan tashkil topadi:

- voqelik (atrof - muhit, inson shaxsi)ni kuzatish oqimini muayyan qismlarga, yo'nalishlarga ajratish (nemischa - lotincha «kvantifikatsiyalash», ya'ni zarur, birincha darajali jihatlarni saralash);

- kuzatishning ko'lami (hajmi), xususiyati va o'ziga xosligini aniqlash, ya'ni uning nimalarga qaratilganini belgilab olish;

- kuzatish jarayonida barcha holat, hodisa, alomat va tashqi qiyofa, ko'rinishning o'ziga xosligini qayd qilish (ularni yozma nutqda ifodalash, ya'ni frantsuzcha - lotincha «fiksatsiyalash»);

- kuzatish davomida to'plangan omillar, ma'lumotlar, natijalarni matematik statistik metodlar yordami bilan hisoblab chiqish va miqdoriy tahlil yakunlari bo'yicha psixologik sifat talqinini amalga oshirish.

Psixologik kuzatish olib borishdan ko'zlangan maqsad mana bulardan iborat:

- kuzatiluvchi vaziyat, holat va ob'ektni maksadga muvofiq tanlash, uning oqilona ekanligiga ishonch hosil qilish;

- kuzatishning dasturini ishlab chiqish, uni amaliyotga tatbiq qilish, sxematik ifodalanishni yaratish, yig'ilgan natijalarni chizma asosida aks ettirish.

Kuzatishning ob'ekti va predmeti quyidagi tuzilishga ega:

- kuzatishning ob'ekti - inson, guruh, jama shaxslararo munosabatlar, emotsional - hissiy kechinmalar, hayvonot olami, shaxsning faoliyati ijodiyoti, muomalasi kabilarni o'rganishdan iboratdir.

- kuzatishning predmeti - insonning xilma-xil holati, jarayoni, harakatining kuchi, jadalligi uzluksizligi, dinamikasi, o'ziga xosligi, uning hamkorlikdagi harakati, undagi onglik, ongsizlik, ongosti holatlarining kechishi, faoliyat va muomala kabilarni eksteriorizatsiyalashdan tashkil topgandir.

- amaliy va gnostik holatlar; nutq aktlari: ma'nosi, mazmuni, mohiyati, yo'nalishi, chastotasi, ritmikasi, tempi, amplitudasi, davomiyligi, intensivligi, ekspressivligi, uning leksikasi, grammatikasi, fonetikasi, lingvistik qurilishi va boshqalar;

- noverbal nutq ifodasisi: mimika, pantomimsh va vokal mimikasi (musiqqa ma'nosini tana a'zolari orqali ifodalash);

- vegetativ reaksiyalarning ko'rinishi: rangni qizarishi, oqarishi, terlash, nafas olishning tezlashuvi, sekinlashuvi va qiyinlashuvi. |

Kuzatishning bosqichma – bosqichliligi, tadrijiyligi (ierarxiyasi) tarkiblari quyidagilardan tashkil topadi:

- kuzatishning maqsadi, vazifalari, dasturi, qaydnomasi: bunda umumiy talablarga rioya qilish, yaxlit qayd qilish, kundalik, texnika vositalari

(faktik holatlar), natijalarning tahlili, talqini va g'oyalarni ilgari surish.

Kuzatishni ifodalash uslublari: tajribalarda to'plangan ma'lumotlarni alomat, belgi va simvolika orqali aks ettirish (piktogramma, chizgi, jadval, anagramma) va turli shakl, xususiyatli bayonnomalar, qaydnomalar yuzaga keltirish. Psixologiya fanida kuzatishning quyidagi turlaridan foydalanish mumkin: izchil, epizodli, dala sharoitli, laboratoriyaviy-sun'iy, tabiiy, xronologiyali, davriy, bir martali kabilar.

Insonning mehnat faoliyatini kuzatishda quyidagi vositalarni qo'llash maqsadga muvofiq:

- F.Gilbertning "Ish kuni fotografiyasi" metodikasi (rasmlarda ifodalangan ishchining harakatini kuzatish, ko'zdan kechirish orqali ularni tahlil qilish (sa'i-harakatlar bo'yicha tizim vujudga keltirish, ulardagi o'zgarishlarga binoan muayyan ketma-ketlikda joylashtirish);

- A.K.Gostevning xronokartasi (ikki yoki uch marta yarim soatdan smenada va smenadan keyin tekshiruv o'tkazish);

- talabalarda dars boshida, o'rtasida va oxirida yoki boshqa vaziyatlarda: yordamchi yumush bilan shug'ullanish holati, dam olish, uyqu va shu kabilar.

Kuzatish metodining bir necha xil shakllari mavjud bo'lib, vazifalariga qarab ularning har biridan foydalanish mumkin: aralashib yashirin kuzatish, kuzatiluvchining psixologik portretini yaratish, aralashib oshkora kuzatish (o'smirlarda yuqori natijalar beradi), xulq-atvor portretini tahlil qilish va hakazo.

Kuzatilgan ob'ektni qayd qilishning turlari va vositalari mavjuddir: kundaliklar, foto, video, kinoapparatlarning mahsullari, voqelikning musavvir tomonidan faktik ifodalanishi, ta'kidlovchi, ta'birlovchi, umumlashtiruvchi xususiyatlari majmuasi.

Kuzatish natijalarini umumlashtirishda ma'lumotlar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilinadi, tajriba yakunlari bo'yicha g'oyalar, umumlashmalar, xossalari, qonuniyatlar, mexanizmlar, holatlarning ilmiy psixologik talqini amalga oshiriladi.

Kuzatish yakunida to'plangan ma'lumotlar ilmiy hisobot sifatida muayyan qoidalarga asoslangan holda quyidagi tartibda joylashtiriladi: kirish, metodikalarning tasnifi, natijalarning bosqichma-bosqich tahlili, ularning muhokamasi, izlanishlarning xotimasi va xulosalari, amaliy xususiyatga ega bo'lgan tavsiyalar, ko'rsatmalar berilishi, foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati va nihoyat ilovalar (har bir qism o'ziga xos yakunlangan, tugallangan ma'no anglatishi lozim).

Kuzatish metodi yordami bilan hatto nizoli (konfliktli) vaziyatlarni kuzatish ham mumkin. Nizoli vaziyatlar turli-tuman bo'lishidan qat'iy nazar kuzatish jarayonida ushbu holatlarga e'tibor berish zarur: nizoning mohiyatiga kirish, nizoning kuchayishi va uning tashqi va ichki omillari, nizoni pasaytirishga qaratilgan ta'sir o'tkazuvchi vositalardan foydalanganlik, nizo echimining topilishi, nizoli vaziyat bartaraf qilingandan keyingi psixologik holatning tasnifi.

Kuzatish jarayonida R.Beylzaning interaktsiya metodikasini (bahs, munozara jarayonida o'zaro ta'sir o'tkazish imkoniyatini aniqlash uchun)qo'llash ijobiy

natijalar beradi:

- umumiy muammo mohiyatiga guruh a'zolarini yo'naltirish;
- guruh a'zolari tomonidan muammoni echish yo'llarini baholash;
- bahs (munozara, diskussiya) jarayonini nazorat qilish;
- umumiy fikrga kelish uchun guruh qaror qabul qilish;
- muammo echimiga erishishdagi guruh a'zolarining birdamligi va hamjihatligi.

Kuzatish yakunlari bo'yicha umumpsixologik xulosalar chiqarish, milliy, etnopsixologik, hududiy xususiyatlarni qat'iy ravishda sharhlash, yosh davrlari, jinsiy xususiyatlariga taalluqli mulohazalar bildirish- psixologik bilimlarning boyishiga olib keladi. Tajribalarda, kuzatishlarda to'plangan materiallar qiymatini oshirish uchun vujudga kelgan barcha omillarni psixologik tahlil qilish, statistik metodlardan unumli foydalanish zarur, toki bu mezonlar ma'lumotlarning ilmiylik darajasini yuksaltirishga xizmat qilsin.

Kuzatish natijalarini miqdoriy tahlil qilishda statistik metodlarni quyidagi tartibda qo'llash lozim:

- olingan natijalarni foizlar bo'yicha hisoblab chiqish;
- to'plangan ma'lumotlarning o'rtacha arifmetik qiymatini topish;
- son qatoridagi o'rtacha kvadrat og'ishni hisoblash (sigma);
- son qatoridagi miqdorlar tarqoqligini aniqlash (dispersiya);
- omillar o'rtasidagi muayyan munosabatlar mavjudligini (korrelyatsion) tahlil qilish;
- ma'lumotlar, metodikalar ishonchlilik darajasini aniqlash uchun Stъudent mezonidan foydalanish lozim.

2.2. Test metodi

Ilmiy psixologik manbalarda qayd qilinishiga ko'ra, intellekt-lotincha so'zdan olingan bo'lib, u odatda aql-idrok, anglash, tushunish, fahmlash degan ma'noni anglatadi. Bizningcha, intellekt shaxsning muayyan darajada mustahkam, barqaror aqliy qobiliyatlari majmuasi tuzilishidan iboratdir.

O'z davrida AQSHlik psixolog F.Frimer intellekt oltita tarkibdan iborat, degan g'oyani ilga suradi va ularni quyidagicha tartibda joylashuvini ko'rsatib o'tadi:

- sonli operatsiyalariga nisbatan qobiliyatlilik;
- lug'at boyligi ko'lami;
- geometrik shakllar o'rtasidagi o'xshashlik va farqli tomonlarini ajratishga nisbatan uquvchanlik;
- shaxs nutqining tezligi yoki sur'ati;
- shaxsning fikrlashga, mulohaza yuritishga nisbatan qobiliyatlilik;
- xotiraning mahsuldorligi yoki noyob xislatlilik.

YAna bir salohiyatli psixolog L.Tyorstoun umumiy intellektning turli jabhalarini tadqiq qilib, ularni umumlashtirib «birlamchi aqliy potentsiyalar» deb ataydi. Muallif etti xildagi potentsiyalar o'zaro farqlanishini ta'qidlab o'tadi:

- insonning hisoblash qobiliyati ko'rsatkichi;
- og'zaki so'zni ixcham ifodalashining ko'rsatkichi, nutq yordami bilan tez o'qish hadisini egallaganligi;

- og'zaki ma'lumotlarni to'la idrok qilish yoki idrok qilingan so'zlarni tushunish, anglash;
- fazoviy operatsiyalarni amalga oshirish imkoniyati yoki shaxsning chamalash qobiliyati (uquvchanligi);
- xotiraning mustahkamligi yoki uning barqarorligi;
- fikrlashga, munozara yuritishga qobiliyatlilik;
- shaxs idrok qilishining tezligi yoki uning sur'ati.

Frantsuz psixologi T.Ribo idrok ko'lamining kengayishi, bilimlarning ko'payishi, diqqatni bir vaqtning o'zida bir necha ob'ektga qarata olish – inson intellekti taraqqiyotiga olib keladi va u uch bosqichdan iborat bo'lishi mumkin ekanligini ta'kidlaydi:

- shaxs imitatsiyasi yoki uning tashqi taqlidi,
- inson identifikatsiyasi (o'quvchining bilimlarini o'ziga singdirish jarayoni, uning shaxsiy fazilatlari va xususiyatlarini o'zlashtirib borish va boshqalar),
- refleksiya (inson o'zini - o'zi anglash hamda bo'lg'usi faoliyatni amalga oshirish, muayyan rejalar tuzish, ularni maqsadga muvofiq hayot va faoliyatga tatbiq etish imkoniyatlari tug'ilishi kabilar).

SH.Byuler intellektual taraqqiyot quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi shart deb hisoblaydi:

- sinkretizm (tushunchalarni bir - biridan ajrata olmaslik holati);
- agglyutinizm (maktab yoshiga yaqin bolalarda fantaziyaning kuchayishi, vaqtni noadekvat, noto'g'ri idrok qilish, har bir obrazlarni muayyan bo'laklariga binoan bir umumiyatga yaxlitlash, birlashtirish);
- xayolot (ijodiy xayol) yordamida inson o'zi tug'ilib o'sgan Vataniga biron - bir jihatdan yordam berishi;
- realiya (realizm, ya'ni atrof muhitdagi narsa va hodisalarga nisbatan yaqqol tuzilmani yaratish, turmush tajribalariga mumkin qadar yaqinlashib kelishdan iborat fikrlashning ko'rinishi singari).

Jahon psixologlari to'plagan ilmiy materiallarni umumlashtirib intellekt muammosini tadqiq kilishda diqqat - e'tiborni quyidagi omillarga qaratish lozim deb hisoblaymiz:

- intellektning yosh davr xususiyatlariga bog'liqligi;
- jins xususiyatiga va farzand dunyoga kelish tartibiga aloqadorligi;
- millat, etnos, elat va xalqqa taalluqliligi ;
- oilaning ijtimoiy - iqtisodiy statusi bilan uyg'unlashuvi;
- ota - onalarning ma'lumotlilik, ijtimoiy kelib chiqishi;
- biologik shartlangan shaxs fazilatlari, sifatleri, xislatleri qanchalik rolb o'ynashi va hokazolar.

Uzluksiz ravishda o'tkazilgan izlanishlar natijasida psixologiya fanida bir qator ilmiy nazariyalar (kontseptsiyalar) vujudga keldiki, ularni har qaysisi intellekt muammosini o'ziga xos tarzda tushuntirishga va talqin qilishga olib keladi:

- muammo echimi uslubi va strategiyasi;
- intellektual operatsiyalar tizimi yoki tuzilmasi;

- vaziyatlarga nisbatan alohida yondashishning samaradorligi yoki mahsuldorligi (ma'naviy, miqdoriy va mantiqiy jabhalar), uning funktsional tomonlari, yo`nalishlari;

- alohida, yakkahol yondashish, bilish jarayonining shaxsdan faollikni taqozo etish xususiyati, holati;

- kognitiv uslub shakllanishi imkoniyati boshqalar.

SHaxsiy kuzatishlarimizga qaraganda, intellekt taraqqiyoti mana bunday omillar bilan uzviy bog'lik ekanligi ko`zga yaqqol tashlanadi:

- bilish, o`qish motivlarining anglashilgan hamda yuksak regulyativ darajalarining mavjudligi, barqarorligi, puxtaligi;

- yangilikni qidirish, muammo echimini topish, muayyan vositalar tanlash hamda tadqiqiy ijodiy faollik namoyon bo`lishi;

- mustaqil echishlarga erishish ehtimollik darajasining yuksakligi;

- ilgari ketib echish imkonining mavjudligi va «aytib berish», luqma tashlash jarayonida erkinlik, qo`rqinch hissining yo`qligi;

- yuksak nafosat va did timsoli hamda namunasi yaratishga nisbatan qobiliyatlilik, ularni baholash va o`lchash funktsiyasining tug`ilishi, uning boshqaruvchanligi.

Insoniyatning tarixiy rivojlanish jarayonida intellekt deb atalmish fenomenni o`rganish borasida ko`pgina ishlar qilingan. SHulardan biri intellektni o`rganish testlaridir. Ko`pgina mumtoz testlar shaxsning intellekt darajasini aniqlashda muhim rol o`ynab kelmoqda. Bular qatoriga Stenford-Bine shkalasini keltirib o`tish mumkin. Stenford-Bine shkalasi qiziqarli topshiriq va masalalardan tuzilgan bo`lib, tekshiriluvchilarning yoshiga qarab taqsimlangandir. Biz quyida ana shu intellekt test so`rovnomalaridan namunalar keltiramiz va ularni sharhlab berishga harakat qilamiz.

I. 4 yoshli bolalar uchun (har bir vazifani bajarish vaqti 2 oy):

- har xil uzunlikda kesilgan shakllar va narsalarni taqqoslash;

- turli tipdagi shakllar o`rtasidagi farqlarni aniqlash;

- 4ta tanga pulni sanab chiqish;

- kvadrat chiz va uni izohlab, tushuntir;

- berilgan savollarga to`g`ri, aniq va tushunarli qilib javob qaytarish talab etiladi,

- tashqaridan yordam berish man qilinadi;

- to`rtta raqamni to`g`ri va teskari sanash, takrorlash talab qilinadi.

II. 9 yoshli bolalar uchun (bajarish muddati 2 oy davomida):

- bugungi kun, hafta, oy, yil nomlarini aytib chiqish, tushuntirish;

- 5ta jism yoki predmetni guruhlarga ajratish (belgisiga qarab);

- xariddan keyin qaytim berilishini izohlash;

- 4ta raqamni teskarisiga takrorlash;

- berilgan 3 ta so`zdan gap tuzish (bola, daryo, koptok);

- uchta har xil so`zga qofiya tanlash;

- ma'lumki, har qanday psixologik testning diagnostik ahamiyati uning bir qancha umumiy talablarni qoniqtirishga bog`liqdir, jumladan, standartlashtirish,

ishonchlilik, validlik. Ana shu talablarga suyanan holda Stenford – Bine shkalasini ham tahlil qilib chiqamiz.

Ushbu shkala tadqiqotchilar uchun ham har tomonlama yaxshi, qulay va ixcham qilib tayyorlangan. U barcha uchun tushunarli bo`lgan ko`rsatmaga va miqdoriy jihatdan natijalarni ishlab chiqish, hisoblash ishlanmasiga ega. Testlarning har birida uni o`tkazish yo`llari, vaqtning taqsimlanishi, tekshiriluvchilarga beriladigan og`zaki ko`rsatma va tegishli ko`rsatmalar, savollarni izohlash usullari batafsil aytib o`tilgan. Stenford-Bine testi kattalar uchun hamda uncha yoshi yuqori bo`lmagan sinaluvchilar uchun ishonchlidir. Lekin bolalik davridan tortib to o`spirinlik yoshigacha o`zgarib boradi. Masalan, ikki yarim yoshdan besh yoshgacha ishonchlilik koeffitsientlari 0,33 (140-149 ball bo`lganligi uchun)dan 0,91 (60-69 ball yiqqanlar uchun)gacha; 6 yoshdan 13 yoshgacha bo`lgan bolalar va o`quvchilarda ishonchlilik koeffitsientlari 0,91 (140-149 gacha ball to`plaganligi uchun)dan 0,98 (60-69 ball olganligi uchun)gacha o`zgarib turadi. SHuni alohida ta`kidlab o`tish joizki, Stenford-Bine testiga kiritilgan har bir savol, topshiriq testning oldindan belgilangan maqsadni ochishga yo`naltirilgan bo`lib, pirovard natijada mazkur savollar oldindan ko`zlangan maqsadni darhol aniqlab bera oladi.

Inson intellektual taraqqiyotidagi tezkorlik, kutilmaganlik hodisalari nafaqat moddiy negiz xossalari bilan izohlanadi, balki idrok maydonining paydo bo`lishi, “sun`iy” tizimning vujudga kelishi, fazoviy aloqalar, biologik va psixologik imkoniyatlardan to`laroq foydalanish evaziga moddiy asosning ikkilanuvchi “tabiiy” va “sun`iy” manbalar bosh omil ekanligini ta`kidlab o`tish maqsadga muvofiq.

Endi sinaluvchilarning intellektual taraqqiyotiga ta`sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillar turkumi to`g`risida ma`lumot berib o`tamiz:

- bilim maskanlarida zamonaviy texnika vositalarining mavjudligi;
- turli xildagi to`garak, sektsiya, bilim uylari faoliyat ko`rsatishi va unda zarur sharoitlarning yaratilganligi;
- oila muhitida yaratilgan moddiy va ma`naviy shart-sharoitlar hamda shaxslarni ruhan rag`batlantirish yo`lga qo`yilganligi;
- shaxslar bilan o`zaro muloqot o`rnatishning uzluksizligi va oilada shaxslararo iliq psixologik muhitning hukm surishi;
- turli televizion bahslar, zukkolik, ijodkorlik, tezkorlik bo`yicha musobaqalar uyushtirilishi va ularda qatnashish imkoniyati yaratilganligi;
- ortiqcha informatsion va xabarlar ko`lamini kamaytirish (masalan, avtomat o`yinlar, videolar);
- zararli odatlar va qiliqlar bilan shug`ullanmaslik muammosining qo`yilishi, uning echimi (ichish, chekish va boshqalar);
- bolalar va o`quvchilarni ro`zg`or ishlari bilan band qilib qo`yishlik va oila muhitida mehnatning shaxslararo oqilona taqsimlanganligi;
- hozirgi davrda ayrim kasblarning nufuzi kamayib ketayotganligi tufayli o`quvchilar va talabalar o`rtasida o`quv motivlariga kuchli ta`sir o`tkazayotganligi;
- kollej va oliy o`quv yurtlarida ta`lim-tarbiya tizimini yangicha, yangi pedagogik texnologiyalar asosida tubdan qurish zaruriyati mavjudligi;

- o'g'il va qizlarda vatanparvarlik va milliy iftixor tuyg'ulari barqarorligini ta'minlash va ularni shakllantirishning eng qulay yo'llarini izlab topish, loqaydlikning oldini olish,

- o'quvchilar va talabalar o'rtasida borliqqa, jamiyatga, shaxslararo munosabatga, isrofgarchilikka, fidoyilikka nisbatan qarashlarni keskin o'zgartirish masalalari vujudga kelmoqda.

Bizningcha, yuqorida ba'zi bir qusurli holatlarning oldini olish uchun intellektual testlar mohiyatiga milliy va umumbashariy fazilatlar to'g'risidagi g'oyalarni singdirish yuqori natijalar beradi.

2.3. Biografiya (tarjimai hol) metodi

Inson psixikasini-ruhiyatini tadqiq qilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risida og'zaki va yozma ma'lumotlar odamlarning tarjimai holi, kundaliklari, xatlari, esdaliklari muhim ahamiyatiga ega.

SHu bilan birga o'zgaralar tomonidan to'plangan tarjimai holga aloqador materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, magnitofon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli fil'mlar, videokamera tasviri, taqrizlar, tanbexlar ham o'rganilayotgan shaxsni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Hatto shifokorning kasallik tarixi hujjati ham bolaning tug'ilganidan, ham to boshlang'ich ma'lumot olgunicha davr orlig'ida salomatlik darajasi qanday bo'lganligi to'g'risidagi omillar bilan tanishish imkonini beradigan material hisoblanadi.

Tarjimai hol metodi inson psixikasini suhbat va tajriba metodlari vositasida o'rganib bo'lmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi. Mazkur metod orqali, masalan, ijodiy xayol bilan bog'liq jarayonlar: musiqa, nafosat, tasviriy san'at, texnik ijodiyotning nozik turlari va shaxsning ma'naviyat, qadriyat, qobiliyat, iqtidor, iste'dod, salohiyat kabi fazilatlari kuzatiladi. Inson ongining namoyon bo'lishi, rivojlanishi, o'ziga xos individual va ijtimoiy xususiyatlari atoqli shaxslar bildirgan mulohazalarida, asarlarida o'z ifodasini topadi. Allomalar to'g'risidagi ma'lumotlar zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta'rifu - tavsiflari orqali avloddan - avlodga o'tadi. Xuddi shu ijtimoiy uzluksizlik natijasida ajdodlar bilan avlodlar o'rtasida vorislik hodisasi ijtimoiy psixologik voqelik vujudga keladi va ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning uyg'unligini ta'minlaydi.

2.3.Anketa metodi

Umumiy psixologiyada keng qo'llaniladigan metodlardan biri bo'lib, unda odamlarning psixologik xususiyatlari narsa va hodisalarga nisbatan munosabatlari o'rganiladi.

Anketa odatda 3 xil bo'lib, birinchi xilida anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan iborat bo'ladi, ikkinchi xilida esa faqat bittagina javob tanlash sharti bilan har bir savolga bir nechtdan tayyor javoblar ham beriladi. Uchinchi xil anketada sinaluvchiga havola qilinganda kamida to'rt-besh to'g'ri javoblari ballar yordamida baholanadi. Anketa metodidan

odamlarning layoqatlarini muayyan sohaga qiziqishlari qobiliyatlarini, o`ziga, tengdoshlariga katta va kichiklariga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Anketa orqali shaxslarning xarakter xislatlari, xulq-atvorlarini tekshirish, sirdan turib baholash mumkin.

Tarqatilgan anketalar yig`ib olinib, elektron qisoblash mashinalari dasturiga muvofiqlashtirib atroflicha amaliy xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasining ayrim tomonlarini o`rganish uchun boy material to`plash imkonini beradi, lekin unda olinadigan ma`lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo`lavermaydi. Bunga yo`l qo`ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi to`g`ri va qarshi savollarni puxta ishlab chiqarish kerak.

Quyida anketa varaqasidan namuna keltirib o`tamiz.

1. Kursingizda eng yuqori obro`ga ega bo`lgan talaba qaysi?

2.Sizningcha, kursdoshlaringiz ichidan kim mehr, his-tuyg`usini uyg`ota oladi?

Z.O`qish bilan bog`liq muammolar yuzasidan siz kimga murojaat qilishni xohlar edingiz?

4.SHaxsiy kechinmalaringiz haqida siz kim bilan fikr almashishni istar edingiz?

5.O`rtoqlaringiz ichidan kimni uyingizga mehmonga astoydil taklif qila olasiz?

b.Kursdoshlaringiz ichidakim bilan mashg`ulotlarga birgalikda tayyorlanishni yoqtirasiz?

7.Qaysi kursdoshingiz bilan suhbatlashishni aslo yoqtirmaysiz?

2.4. Sotsiometriya metodi.

Bu tadqiqot metodiga AQSHlik Djon Moreno asos solgan bo`lib, kichik (birlamchi) guruh a`zolari o`rtasida emotsional, hissiy munosabatlarni bevosita o`rganish va darajasini o`lchashda qo`llaniladi. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a`zoning o`zaro munosabatlarini aniqlash uchun uning faoliyatida kim bilan ishtirok etishi so`raladi. Olingan ma`lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval, diagramma shaklida ifodalanadi. Ulardaga mikdor ko`rsatkichlari guruhdagi odamlarning shaxslararo munosabatlari mazmuni yuzasidan ma`lum bir xulosa qiladi. Biroq ma`lumotlar guruhiy munosabatlarning tashqi ko`rinishini aks ettiradi xolos. Uni takomillashtirish maqsadida hozirgi vaqtda psixolog olimlar YAL.Kolominskiy va I.P.Volkov tomonidan sotsiometriyaning kichik guruhlar psixologiyasiga moslab o`zgartirilgan variantlari, ko`rinishlari ishlab chiqilganki, ular orqali shaxslarning bir-birini tanlashi motivlarini aniqlash mumkin. Ayniqsa sotsiometriyaning YAL.Kolominskiy ishlab chiqqan o`zgartirilgan varianti bolalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar to`g`risida to`la axborot berishga yordam beradi.

Odatda o`quvchilardan quyidagicha savollarga javob berish talab qilinadi: «Sen sayohatga kim bilan birga borishni xohlaysan?», «Mashg`ulotlarga kim bilan birga tayyorlanishni istaysan?», «Kim bilan qo`shni bo`lib yashashni yoqtirasan?»

sinaluvchi har uchta javobdan bittasini «eng ma'qul» deb tanlashi lozim. Unga avval, hammadan ko'ra ko'proq kim bilan birga bo'lishni xohlasang, o'shaning familiyasini yoz», «agar sen istagan shaxs to'g'ri kelmasa, yana kim bilan birga bo'lishni istasang, shuning familiyasini yoz», «aytilgan shartlarga binoan uchinchi shaxsning familiyasini yoz» deb uqtirish maqsadga muvofiq.

Guruhiy tabaqalanishni ko'rsatish uchun sotsiogramma to'rtta «maydon»ga ajratiladi. Qizlar doiracha bilan, o'g'il bolalar esa uchburchaklar bilan belgilanadi. Doiracha va uchburchaklar soni familiyalar soniga to'g'ri keladi. Guruh a'zolarining o'zaro munosabatlari doiracha va uchburchaklar strelkalar bilan bog'langanida o'z ifodasini topadi. Eng ko'p munosabatga ega bo'lgan sinaluvchi doiraning markazidan o'rin oladi. U guruh a'zolarining eng yoqimtoyi hisoblanadi. SHaxslar bilan aloqa o'rnatmagan sinaluvchi doiraning eng chetidan joy oladi. Oraliqdagi «maydon»larga o'rtacha va undan kamroq tanlangan tekshiriluvchilar joylashtiriladi. SHu yo'l bilan birinchidan shaxslararo munosabatning darajasi va ko'lami aniqlanadi, ikkinchidan qizlar bilan o'g'il bolalar o'rtasidagi ko'rsatkichlar taqqoslanadi. Natijalariga qarab guruhdagi munosabatlar va ularning o'ziga xosligi, psixologik mexanizmlari, barqarorligi, puxtaligi, o'zaro bir-birini taqozo etuvchanligi haqida xulosalar chiqariladi. SHu bilan birga nazariy va metodologik ahamiyatga molik g'oyalar, qonuniyatlar ilgari suriladi, amaliy ko'rsatmalar beriladi, aniq tavsiyalar bildiriladi, mavzuning tadqiqot istiqboli to'g'risida mulohazalar yuritiladi.

2.5. Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi.

Bu metod psixologiyada inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida keng qo'llaniladi. Odam chizgan rasmlar, yasagan o'yinchoqlar, modellar, to'qigan narsalar, tikkan qo'g'irchoqlar, to'qib, so'zlab berilgan hikoyalar, texnik konstruksiyalar sxemasini tushunish kabilarni tahlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, badiiy va adabiy qobiliyati, ijodiy xayoli, texnik ijodi yuzasidan materiallar to'plash mumkin. Mazkur metodda ijod mahsulini yaratgan jismoniy shaxs bevosita ishtirok etmaydi. Tekshiriluvchi bilan tekshiruvchi o'rtasida muloqot o'rnatish uchun shaxsning psixikasi to'g'risida sirdan muayyan hukm va xulosa chiqariladi. Tekshiruvchi (o'qituvchi, murabbiy, psixolog) ekspert tariqasida shaxslar ijodiyotiga baho beradi, bunda mehnat mahsulining shakli, mazmuni, sifati, orginalligi, hajmi, xususiyati bilan keskin tafovut qilishi nazarda tutiladi. Ijodiy faoliyat mahsullarini tahlil qilish orqali har xil yoshdagi va kasbdagi odamlarning psixik xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash mumkin.

Faoliyat mahsulotlarini o'rganish inson ruhiyatini o'rganish metodlari ichida o'ziga xos o'rinni tashkil etadi. SHuni ta'kidlab o'tish joizki, inson ruhiyatini o'rganish yuqorida bayon qilingan metodlardan tashqari yana ayrim qo'shimcha metodlardan ham foydalaniladi. Ebtirof etish joizki, qo'llanilayotgan har bir metodning o'ziga xos ijobiy, afzal tomonlari bilan birgalikda qiyin va salbiy tomonlari ham mavjud. SHu bois konkret shaxs

ruhiyatini o`rganish vaqtida yakka metodlar natijalari bilan kifoyalanib qolish mumkin emas. Ruhiyatni tekshirishda atroflilik, dinamiklik, ob`ektivlik, tekshiruvchining yosh xususiyatlarini inobatga olish va boshqa tamoyillarga suyanish darkor.

SHundagina shaxs haqida batafsil ma`lumotlarga ega bo`lishimiz mumkin. Har qanday yog`ochdan san`at asarini yaratib bo`lmaydi. Pifagor.

SH BOB. KASBIY LAYOQAT TASHXISI

3.1. Kasbiy layoqatni aniqlovchi testlarning ishonchliligi va validligi

Bundan oldingi sahifalarda metodlarning nuqsoni yuzasidan mulohaza yuritilgan edi. Ulardan (foidalanishda kamchiliklar miqdorini kamaytirish uchun muayyan qoidalarga rioya qilish lozim.

1) Baholanishga mo'ljallangan shaxsning xususiyatlari etarli darajada aniq va bir xil ma'noli qilib aniqlanishi shart.

2) Agarda bir guruh sinaluvchilarni bir necha xususiyatlar, fazilatlar bo'yicha baholash zaruriyati vujudga kelsa, u taqdirda yaxlit guruhning har qaysi xislat bo'yicha baholash tavsiya qilinadi.

3) Gala - samar mohiyatini ekspert tomonidan tushuntirish va uni bartaraf qilish zaruriyatini ta'kidlash tavsiya qilinadi.

4) Bir nechta mustaqil ekspertlar baholashini umumlashtirishda o'lchovning aniqlik darajasi (ishonchliligi) ortadi.

5) Maxsus tayyorlangan va o'qigan ekspertlar ishonchliroq baholashga qodirdirlar.

6) Turli vaziyatlar va holatlarni uzoq muddat kuzatishda baholashning aniqligi yuqori bo'ladi.

O'lchashda xatoga qabul qilingan omillarning farklanishiga qarab testlar ishonchliligini baholashga nisbatan uch xil yondashuv hukm suradi.

I. Test – restest ishonchliligi.

Test bo'yicha ayni bir xil odamlarni takroriy o'rganishning natijalari korrelyatsiyasi ishonchlik koeffitsientiga teng. O'lchashdagi nuqsonlar sinaluvchilar holatlarining tafovuti, takroriy sinovning sharoitlari va tashkiliy daqiqalari, javoblarni esda olib qolish, matn bilan ishlash ko'nikmalarini egallash jarayonlari bilan tavsiflanadi.

II. Testning parallel shakllarining ishonchliligi. Testning parallel shakllarining korrelyatsiyasi ishonchlik koeffitsientiga teng. O'lchashdagi nuqsonlar yuqorida ta'kidlab o'tilganlardan tashqari, testning parallel shakllarini ijro etish bilan aloqador operatsiyalar va harakatlar xususiyatlaridagi farqlar bilan tavsiflanadi.

III. Ishonchlik testlarining gomogeniligi sifatida qo'llanilishi mumkin. Mazkur holatda metodikaning qismlari o'rtasidagi interkorrelyatsiyasini hisoblash vositasi bilan ishonchlik baholanadi, ularning har qaysisi alohida test sifatida qaraladi. Olingan korrelyatsion ma'lumotlar yaxlit testning ishonchlik darajasini hisoblashda aniq formulaga asoslanib foydalaniladi.

Ishonchliqdan farqli o'laroq, validlik testlarini baholash bilan ularning u yoki bu faoliyatdagi xususiyatlari va roli to'g'risidagi tasavvurlar o'rtasidagi muvofiqlik o'lchovidir. Validlik kriteriaviy, kontseptualli va ma'noviy turlarga ajratiladi hamda ular o'ziga xos talqini bilan o'zaro tafovutga egadir.

Kriteriaviy validlik testning korrelyatsion ko'rsatkichi, alohida ko'lam, uning tashqi mezonlari bilan o'lchanadi. Tashqi mezon testga bog'liq

bo'lmagan faoliyatning o'lchami hisoblanadi. Kriteriaviy validlik test baholari bilan qay yo'sinda faoliyati xususiyati alohida kiritganligini ko'rsatadi. Kriteriaviy validlik ko'pincha korrelyatsiya koeffitsienti bilan baholanadi, vaholanki boshqa metodlardan foydalansa ham bo'ladi.

Kontseptualli validlik test ko'rsatkichi bilan o'lchanayotgan xususiyat mohiyati to'g'risidagi nazariy tasavvurlar muvofiqligi o'lchovi bo'lib hisoblanadi.

Kontseptualli validlik biron bir statistik ko'rsatkich an o'lchanishi mumkin emas, chunki u test to'g'risidagi nazariy va empirik ma'lumotlar umumlashmasini tahlil qilish yo'li o'rnatiladi. Kontseptualli validlik metodikasi test bo'yicha tekshirish natijalari bilan nazariy bashorat ma'lumotlari muvofiqdigidagina tuzilgan bo'lishi kerak. Bunga V.D.Neblitsin tomonidan taklif qilingan metodika asab tizimi xususiyatini baholashga xizmat kdlishi yorqin misoldir.

Ma'noviy - vaidlik o'rganilayotgan individual xislatlar xususiyatiga testning tarkibi va mazmunining muvofikligi eksperimental tahlil qilish yo'li bilan o'rnatiladi. Validlikning mazkur turi kriteriaviy o'lchash bilan jips aloqaga ega, chunki baholanishga qaratilgan harakatlar va operatsiyalarning qat'iy xususiyatlari umumiy xislatlari aloqasidan tashqarida olib qaraladi.

3.2. SHaxs psixodiagnostikasi

Psixodiagnostik tadqiqotlar o'tkazish jarayonida quyidagi metodlarga, usullarga, mezonlarga alohida ahamiyat berish izlanish ilmiyligini oshirishga xizmat qiladi.

1. Ma'lumotlar olish metodi;
2. SHaxs strukturasi o'rganishdan olingan eksperimental ma'lumotlarni tahlil qilish metodi.

Ma'lumotlar to'plash metodiga quyidagicha tavsiya berish maqsadga muvofiq.

SHaxs to'g'risida uch xil tarzda ma'lumot olinadi va ular uchta manbaga asoslanadi hamda «L» -, «Q»-, «T» - ma'lumotlar, deb ataladi.

«L» - ma'lumotlar. SHaxsning kundalik faoliyatidagi xulq - atvorini qayd qilib berish orqali olinadi va «L» - ma'lumotlar «life record data». Ammo amaliyotda inson faoliyatini to'liq va batafsil yozib borishning o'zi etarli emas. SHuning uchun sinaluvchi shaxsining alohida bir faoliyati yoki hayoti va faoliyati bosqichini kuzatib borish maqsadga muvofiq. Masalan, necha marta to'g'ri javob beradi, shuncha qoida buzdi. Bu voqelik ko'pincha «L» ma'lumotlarda ekspert baholashni taqazo etadi.

«L» - ma'lumotlar boshlang'ich ma'lumot to'plash uchun o'ng'ay metodlardan biri bo'lib hisoblanadi. Ba'zan «L» - ma'lumotlaridan boshqa metodlar yordamida olingan natijalarning **validligini** aniqlovchi tashqi mezon sifatida foydalaniladi.

«L» - ma'lumotlarning ishonchliligini oshirish maqsadida ekspert baholash jarayonida maxsus talablar qo'yiladi. Jumladan:

1. Baholanayotgan fazilatlar kuzatilayotgan xulq- atvor atamallari orqali

aniqlanishi lozim;

2. Ekspert xulq - atvor kuzatishni muayyan vaqt oralig'ida amalga oshirgani ma'qul;

3. Bir faoliyatni baholashda eng kamida o'n nafar ekspert ishtirok etishi maqsadga muvofiq;

4. Sinaluvchilarni ranjirovka (guruhlash) qilayotgan vaqtda uning bitta fazilatini yoki bir necha xislatlarini baholash tavsiya etiladi.

«Q»- ma'lumot. SHaxs to'g'risida so'rovnoma va boshqa o'zini o'zi baholash metodlari asosida olinadigan ma'lumotlarga «Q» - ma'lumot («Questionnaire data») deyiladi. Instrumental tuzilishi va qo'llanilishining afzalligiga ko'ra «Q»- ma'lumot (so'rovnoma, o'ziga o'zi hisob berish, o'zini o'zi baholash shakllari) shaxsni tadqiq etishda markaziy o'rin egallaydi. «Q»- ma'lumot olishga mo'ljallangan metodikalar psixologiyada etarli darajada. Ulardan keng ko'lamda foydalanilayotganlaridan biri ko'p omilli shaxs so'rovnomasi (MMRI), Kaliforniya psixologik testi (SRI), 16 - faktorli shaxs so'rovnomasi, temperamentni o'rganish Gil'ford -Simmerman testi va boshqalar.

Ularning kamchiliklari: a) sinaluvchilarning quyi intellektual va madaniy saviyaga egaligi; b) maxsus bilimlar va introspektsiya malakalari etishmasligi; v) ishonchsiz etalonlardan foydalanish.

«T» - ma'lumot. Eksperimental vaziyat nazoratini ob'ektiv test bilan olishga asoslangan ma'lumotlar qisqacha «T» - ma'lumot («objective test data») deb nomlanadi. «T» - ma'lumot shaxsni tadqiq etishdagi yangicha radikal yondashuv hisoblanadi. Ular xulq -atvorni o'zini o'zi baholash yoki ekspert baholarsiz ob'ektiv o'rganish orqali (verbal, noverbal, ijtimoiy va individual) olinadi.

1. Tadqiqotning asosiy maqsadini yashirin qoldirish. Bu eng ko'p qo'llaniladigan taktik usul hisoblanadi. Bunda qo'yilgan maqsad sinaluvchiga aytilmaydi. Test va testning ko'rsatmasi tadqiqotning haqiqiy maqsadini yashirgan holda tuziladi. Sinaluvchiga yolg'on maqsad ochiqdan – ochiq bildiriladi.

2. Vazifani kutilmagan holda berish. Bu usuldan tergovchilar so'rov vaqtida foydalanishadi, ularga o'xshash tarzda to'satdan beriladi. Bu vaqtda so'rov qilinayotgan kishi noto'g'ri ma'lumot berishga intiladi va unga mavzuga bog'liq bo'lmagan holda savol beriladi. Bu uning kutayotgan vaziyatlarining buzilishiga va emotsional buzilishiga olib kelishi mumkin.

3. Testlashtirish maqsadi aniqlanmaganligi va noaniqligi. Bunda sinaluvchiga ko'rsatma beriladi, natijada u eksperimentatorning maqsadini anglab etmasligi zarur bo'ladiki, uning ijtimoiy talablariga muvofiq keluvchi reaksiyalarida o'zgarish yuz beradi. Natijada sinaluvchiga ijro etish sifatini belgilovchi mezonlar berilmagan holda qanday bajarishi emas, balki nimani bajarilishi aytiladi.

4. Diqqatni chalg'itish. Bu topshiriq berish usuli eksperimentator uchun ahamiyatli bo'lib, eksperimentatorni etarlicha ahamiyat kasb etmaydigan topshiriqlarni o'ylab topishiga yordam beradi. CHalg'ituvchi topshiriqlar tashqi ko'rinishdan asos topshiriqlarga o'xshash tarzda bo'lishi ma'qul. Natijada tashkil etilgan testda sinaluvchi o'z xatti - harakatlarini kam nazorat qiladi va o'z shaxsining ochilmagan qirralarini o'rganishlariga shubha uyg'otmaydi.

5. Testlashtirish vaqtida emotsional vaziyatni hosil qilish. Bu usul psixologik amaliyotda keng ko'lamda foydalaniladi. Emotsional zo'riqishlar har xil yo'llar bilan hosil qilinadi, masalan, berilgan topshiriq noto'g'ri bajarilganligini ogohlantirish orqali, sinaluvchining tashqi qiyofasi va uning layoqatini baholash.

6. Testlarning emotsional mazmun kasb etishi. Bu usul oldingisiga o'xshab ketadi. Buning farqli tomoni emotsional vaziyatlar qo'shimcha tarzda tuzilmasdan, aynan testning o'zida beriladi. Test mazmunan etikaviy bo'lmasligi, aralash, yoqimsiz bo'lishi mumkin.

7. Reaksiyalarning avtomatlashuvi. YOzuv, manera, ekspressiv harakatlarni nazorat qilish va xohishlarni o'zgartirish shaxslilik testlarida foydalaniladi.

8. Bunda SHaxsning «ixtiyorsiz» indikatorlar sifatida kuzatilayotgan psixik jarayonlarga elektrofiziologik, bioximik va vegetativ o'zgarishlar kiritish orqali foydalaniladi.

9. «Fonli» indikator. «Fonli» indikatorlar sifatida shaxsning xususiyatlari bilan bog'lanishda bo'lgan organizmning fiziologik va fizik statuslaridan foydalaniladi. «Fonli» indikatorlar sifatida antropometrik o'lchovlar qo'llaniladi: bo'y, og'irlik, suyak - muskul og'irligi, tanadagi boshqa ko'rsatkichlar va proporsionalliklar kiritsa bo'ladi.

3.3. Kasbiy psixodiagnostika

Psixologiya fanida bu sohada muayyan ilmiy izlanishlar olib borilgan, o'ziga xos yondashishlar amalga oshirilgan. B.V.Kulaginining fikricha, kasbiy psixodiagnostika deganda odamning individual xususiyatlarini tadqiq etish va baholash maqsadida kasbga saralash, kasb tanlashga yo'naltirish, nomzodlarni (da'vogarlarini) ixtisoslikka oqilona taqsimlash, kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish, kasbiy faoliyatni optimallashtirishning amaliy masalalari tizimini echish tushuniladi.

Individuallikning mohiyatini tushunishga umumiy yondashish kasbga saralash muammosini hal qilishda bevosita ahamiyatga ega. Ma'lumki, kasbga layoqatlilikni tashxis (diagnoz) qilish insonning kasbiy xislatlarini hisobga olishga asoslanadi. Mazkur jarayonda qiyosiy tahlil orqali shaxsning xususiyatlari ko'rsatkichlari bilan kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatining mustaqil mezoni darajalari aniqlanadi. Hozirgi zamon psixologiyasining ma'lumotlariga qaraganda, tashxis (diagnoz) qilish modeli muayyan matematik algoritmgaga asoslanadi. Guruh uchun o'rtamiyona shaxs imkoniyati tanlanganligi faqat statistik samaraga ega, xolos. Bunday model tashxis (diagnoz) qilishda cheklanganlikka ega bo'lib, tashxisning mutlaq aniqlik darajasidan quyiroqdir.

Kasbiy faoliyatni tahlil qilmasdan turib, professional psixodiagnostika (kasbiy psixologik) muammolarni hal qilish mumkin emas, ya'ni professiografiya mohiyatiga va uning tuzilishiga e'tibor qilish zarur. Faqat shundagina faoliyatli yondashuv amalga oshirilib, uning harakatlari va operatsiyalari testlar yordamida baholanishi mumkin. Chunki harakatlar

operatsiyalar mazkur faoliyatning tarkibini tashkil qiladi, ularning qiyosiy tavsifini egallash jarayonini osonlashtiradi, unga layoqatli odamlarni tanlashga negiz yaratadi. Faoliyat samaradorligini tashxis qilish va baholash uchun testlarni saralash, asoslash uning muvaffaqiyati o'ldhovi, mezonini aniqlashga imkon beradi. Professiografiya, (professiogramma) natijalarini umumlashtirish natijasida kasblarni tasniflash(klassifikatsiyalash) imkoni vujudga keladi.

Kasbiy faoliyatning tahlili maqsadga yo'naltirilgan va tashkiliy jarayon hisoblanib, u uch bosqichdan tashkil topgan bo'ladi: a) kasbiy faoliyat yuzasidan ma'lumotlar to'plash; b) olingan ma'lumotlar va axborotlarni qayta ishlab chiqish hamda umumlashtirish, ularning negizida professiogramma tuzish; v) amaliy va nazariy masalalarni echish uchun professiogrammadan foydalanish (kasbiy faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi mezonlar tanlash, uni baholash (tashxis qilish) uchun testlar saralash, kasblarni tasniflash va boshqalar).

Kasbiy faoliyat yuzasidan ma'lumotlar (axborotlar) turli manbalardan olinishi mumkin.

1. Muayyan mutaxassislarning kasbiy faoliyatini kuzatish katta ahamiyat kasb etadi.

2. Kasbiy faoliyat to'g'risida ma'lumotlar to'plashning asosiy metodlaridan biri bo'lib suhbat - interv'yu hisoblanadi. Mutaxassislar bilan standart yoki nostandart tarzda interv'yu uyushtirish samarali natija beradi.

3. Ba'zan kasbiy faoliyatning u yoki bu qirralari (jabhalari) ni qayd qiluvchi kundaliklar yoki varaqlardan ham foydalaniladi.

4. Kasb - hunar to'g'risidagi ma'lumotlar (axborotlar) umumlashtiriladi va har xil shakllarda mutaxassislar hukmiga havola qilinadi.

Kasbiy faoliyat shaxsning munosabat va motivlaridan iborat bo'lib, harakatlar va operatsiyalarni nazorat qilish hamda boshqarishni qamrab oladi. Faoliyatning dinamik xususiyatlarini o'rganish uchun unga ko'pyoqlama yondashishni amalga oshirish zarur. Faqat motivatsion va regulyativ jabhalarini hisobga olish bilan kasbiy faoliyat mohiyatini tavsiflab bo'lmaydi, modomiki shunday

Ekan, uning shaxsga oid, emotsional, kognitiv va operatsional, irodaviy jihatlar bilan bog'liq tomonlarini ham tadqiqot predmetiga kiritish lozim.

Kasbiy faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi mezonlar sifatida shaxsning maqsadga erishuvini tavsiflovchi har xil ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Mezonlar tariqasida kasbiy bilimlarga va malakalarga nisbatan uquvchanlik, mutaxassis faoliyatining bevosita va bilvosita ko'rsatkichlari uning hamkorlik faoliyatiga qo'shgan hissasi qo'llaniladi. Kasbiy faoliyat muvaffaqiyati mezonlari qatoriga quyidagilar kiritiladi:

1) Samaradorlikning to'g'ridan to'g'ri ko'rsatkichlari: sifat, ishlab chiqarish salmog'i;

2) Kasbiy tayyorgarlikni aniqlovchi testlar;

3) Kasbiy layoqatini ifodalovchi ma'muriy tadbir va choralar: intizomga taalluqli choralar, mukofotlash, xizmat lavozimidan ko'tarilish, safarga yuborish,

namuna tariqasida stendga joylashtirish;

4) Kadrlar ko`nimsizligi;

5) Noxush holatlar (kechinmalar) va shikastlar (halokatlar);

6) Faoliyat samaradorligini eksperimental tekshirish va o`zini o`zi baholash kabilar.

YUqorida bayon qilingan mezonlar ma'lum talablarga javob berishi shart. Mezonlarning relevantligi sifatida muhim ahamiyat kasb etishi tushuniladi.

Tanlab olingan mezonlar kasbiy faoliyatning barcha nufuzli tomonlarini aks ettirish lozimligi, ya'ni mezonlar to'laqonligi. Ular mutaxassislarning kasbiy layoqatining yuksakligi va quyidagi darajalarini farqlashga xizmat qilishi joiz (mezonlar diskriminativligi). Mezonlar xislatini ochishga yordam beruvchi uning omilkorligi, ya'ni amaliy jihatdan qulayligi muhim o`rin egallaydi va u o`zining soddaligi, kam mehnat talab qilishligi bilan boshqalardan ajralib turadi.

Kasbiy layoqatni (yarog'lilikni) aniqlashda odatda nazorat, sinash natijalari qo'llaniladi (masalan, duradgorning ish sifati, tezkorligi, vaziyatni payqashligi va boshqalar). Qo`pincha mutaxassisning layoqati ma'muriy hujjatlarda o`z ifodasini topadi (muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi qayd qilinadi). Ba'zan kasbiy layoqatni o`rganishda baxtsiz hodisalar (haydovchi, uchuvchi, mashinist, operator boshqa kasb egalarida) hisobga olinadi va shaxsning individual xususiyatlari baholanadi.

Kasbiy layoqatni aniqlashda uquvchanlik kategoriyasidan (bilim olishga nisbatan zehnilik) foydalaniladi va o`zlashtirish tezligi, kasbiy tayyorgarligi, erishgan natijasi mezon rolini o`ynaydi.

Psixologiya fanida kasbiy muvaffaqiyat, mahoratning qirralari ekspert baholash metodi yordami bilan o`lchanadi. Buning uchun balli shkala, juft (qo`sh) taqqoslash, tartibga keltirish (ranjirovka qilish) metodlari qo'llaniladi.

SHkalaning sodd ko`rinishi ball bilan baholashga mo'ljallangan. SHkalani baholash o`ziga 5 tadan 7 tagacha gradatsiyani qamrab oladi. Miqdorning kamligi uning differentsiatsiyasini yanada kuchaytiradi, farqlar aniqligini ta'minlaydi.

Ba'zi hollarda balli baholash grafik shkala tarzida ham uchraydi (kesma, shakl, parametrik ko`rinishi va hokazo). Lekin balli shkala kasbiy muvaffaqiyatni baholashda ayrim nuqsonlarga ham ega. Ayniqsa, chet el psixologiyasida qo'llanilib kelinayotgan «galo-effekt» metodikasi bunga yaqqol misoldir. Baholanuvchi bilan baholovchi munosabati bir nechta mustaqil shkalalar negizida umumiylikka bog'liq tarzda baholanadi. Natijada shaxsning xilma-xil xususiyatlarini differentsiyalash imkoni yo`qoladi, yuzaki baholanish jarayoni yuzaga keladi. Buning oqibatida orttirilgan va pasaytirilgan baholash tiplari, ko`rinishlari namoyon bo`ladi.

Ammo, balli shkala baholash tizimini takomillashtirish uchun uning barcha bosqichlardan, tarkiblardan tuzish ma'qul. Faqat shundagina yaqqol misollar, namunalar negazida kasbiy faoliyatning turlicha samaradorligi namoyon bo`ladi.

Jahon psixologiyasida keng qo'llanilib kelinayotgan metodlardan biri - bu kritik intsidentdir. Muayyan o'lchamlarga asoslangan holda ajratilgan intsidentlar tasniflanadi (klassifikatsiya qilinadi), ya'ni tahlil qilish orqali intsident xususiyati aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda (u «pretranslyatsiya» deb ataladi) birinchi bosqichdagi mezonlarga asoslanib yangitdan tasnif qilinadi.

Kasbiy layoqatni o'rganishning yana bir metodi tartibga keltirish (ranjirovka qilish) deyiladi. Har xil vaziyatlarda kuzatilgan shaxslar kasbiy layoqati darajasiga qarab muayyan tartibga solish, jihozlash mumkin. Birinchi rang darajasiga kiritish uchun kasb sub'ekti kasbiy mahoratning maksimal ko'rsatkichini namoyish qilishi lozim. Kamroq muvaffaqiyatga erishsa, u navbatdagi rangga o'tkaziladi.

Mazkur jarayonni osonlashtirish uchun quyidagilar tavsiya qilinadi:

- 1) guruhning alifboviy ro'yxatini tuzish;
- 2) maksimal muvaffaqiyatga erishgan sub'ektlarni alohidalash;
- 3) minimal muvaffaqiyatga erishgan sub'ektlarni guruhlash va boshqalar.

Tartibga solish (ranjirovka qilish) juft (qo'sh) qiyoslash (taqqoslash) metodi yordami bilan amalga oshiriladi. Buning negizida ikki sub'ektning xislatlari, imkoniyatlari o'zaro solishtirilib, umumiy va farqli tomonlari aniqlanadi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng davlat va jamiyat ta'lim olishga, kasbiy yo'lni tanlashga, kasbga o'qish va kasb egallashga bo'lgan yoshlarning huquqlarini amalga oshirishga kafolat beradi.

«Eng muhimi, degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov, yoshlarga biror - bir mutaxassislikni egallashga imkon beramiz, hayotga ishonchli yo'llanma bilan ta'minlaymiz. Agar, hayotga ishonch bilan qadam qo'yayotgan yosh inson hayotda o'z o'rnini topa olsa, o'z - o'zidan ma'lumki, u o'z ishidan, takdiridan qoniqadi (I.A.Karimov Mafkura – bu xalqni, jamiyatni va davlatni birlashtiruvchi bayroqdir. T., O'zbekiston, 1998 y, 21 bet)».

Ilmiy-amaliy nuqtai nazardan kasb tanlash, kasbiy tayyorlanish, yosh mutaxassisning ishga joylanishi va ishdan qoniqishi o'qish va mehnat motivatsiyasining shakllanishiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Behunar odam emas, molu zari bo`lganda ham,
Bo`limgay eshak odam anga libos yopganda ham.
Muhammad Javhar Zamindor.

IV BOB. KASB TANLASHGA YO`LLASHNING PSIXOLOGIK MOHIYATI

4.1. Kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar

Kasb tanlash jarayoni ijtimoiy ahamiyat kasb etsa-da, lekin uning ortida jismoniy individual (yakkahol) shaxs turadi. Holbuki shunday ekan, har bir kasb tanlovchi shaxsiyatiga individual munosabatni amalga oshirish zarur. Buning uchun kasb tanlovchining yosh va jins xususiyatlariga binoan kasb maorifini amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bunda birinchi navbatda shaxsning kasbiy ehtiyoji, motivi, layoqati, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish darkor. Aks holda umumiy xususiyatli yo`llanma, ko`rsatma ijobiy natijaga olib kelmaydi, chunki individuallik o`ziga xos talablarni taqozo etadi. Hatto oddiy kasb maorifi ham turlicha yondashuvni talab qiladi, binobarin, uni qondirmasdan turib tub maqsadga erishib bo`lmaydi.

Kasb maorifi — o`quvchilarni kasbning mohiyati bilan, har bir kasbning shaxs oldiga qo`yadigan talablari bilan tanishtirishdan iborat ta'sirchan axborotlar majmuasidir. Ma'lumotlarning aniqligi, to`liqligi, xususiy va ijtimoiy ahamiyati ifodalanganligi bilan boshqa tarkiblardan ajralib turadi. Kasb maorifi insonning yoshi, jinsi, saviyasiga ko`ra xilma - xil tarzda amalga oshiriladi, shakllari esa verbal va noverbal, kuzatuv va tanishuv, ko`rgazmali va grafik, uchrashuv kabi ko`rinishlarga ega.

Kasbiy maslahat - kasbga yo`llashning mohiyatini inson ongiga chuqurroq singdirish uchun, shaxsning ishtiyoqi va qobiliyatlariga mos kasb - hunar (ixtisos) tanlashi uchun muhim ob'ektiv va sub'ektiv shart - sharoit yaratish jarayonidir. Kasb egallovchi (tanlovchi) ehtiyoji, o`qituvchi (murabbiy)ning kasbiy mas'uliyatidan kelib chiqqan holda ilmiy – amaliy xususiyatli yo`llanmalar berish jarayonidir. Maslahat o`zining maqsadga yo`nalganligi, izchilligi, ob'ektivligi, axborotlar bilan to`yinganligi bilan boshqa asosiy qismlardan keskin ajralib turadi.

Kasbiy saralash — muayyan kasbni muvaffaqiyatli ravishda egallab, o`z oldiga qo`ygan fuqarolik (xususiy) burchini yuqori saviyada ado eta biladigan shaxslarni ajrata olishdan iborat jarayondir. Kasbiy bilimlar shakllangan ma'lum ko`nikmalar, malakalarga asoslangan holda tekshirish me'zonlariga suyanib omilkorlik bilan oqilona saralash o`tkaziladi.

Saralash jarayoni o`tkazilgandan keyin kasbiy moslashish davri boshlanadi. Odatda kasbiy moslashish deganda, yosh kasb egalarining va mutaxassislarning kasbiy faoliyatga, uning shart sharoitlariga, talablariga muvaffaqiyatli ravishda moslashish (bir necha bosqichlardan iborat) jarayoni tushuniladi. Kasb mohiyatiga kirishish, bilimlar, ko`nikmalar, malakalar bilan tanishish, ularni egallash uchun oqilona usullar tanlash, ulardan amaliyotda unumli foydalanish, shart - sharoitlarga

odatlanish, mahorat qirralarini o`zlashtirish kabi muhim qismlar moslashish tarkiblarini tashkil qiladi.

Kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar mohiyati quyidagilarda o`z ifodasini topadi:

1) Ta'lim - tarbiya tizimida kasbga yo`llash faoliyatining (tadbir va choralarning) mazmuni va metodikalari majmuasi mukammal ravishda mujassamlashganligi.

Maktab (qaysi turdaligidan qat'iy nazar) ma'muriyati, sinf rahbarlari, amaliy psixolog va kasbga yo`llovchi fan o`qituvchilarining ish rejasida mazkur masala joy olganligi. SHuningdek, bu muammoga taallukli ishlar, tadbirlar izchil amalga oshirilib turilishi, ularning ta'sirchanligiga e'tiborning ortishi tufayli o`quvchi yoshlar orasida bu sohada tasavvur ko`lamining kengayishi. Rasmiyatchilikdan chekinib, umumiy va zaruriy masala sifatida qabul qilinishi uning qiymatini ko`taradi.

2) O`quvchilarni kasb tanlashga o`rgatishda o`qituvchilar jamoasi faoliyati hamkorligi va samaradorligi.

Alohida olingan fan o`qituvchilari va turdosh fanlarning namoyondalari jamlanmasi hamkorlik ish rejasida kasbga yo`llash masalasining izchil ravishda qo`yilishi, har bir mavzu bo`yicha mulohaza almashishda, qaysi fan bo`lishidan qat'i nazar ixtisosga oid bilimlarga e'tibor berilishi kasbiy tasavvurni vujudga keltiradi. Kasb-hunar mohiyati bilan tanishish unga nisbatan kiziqishni uyg`otadi, mustaqil bilim olishga ishtiyoq paydo bo`ladi va odat maromiga aylana boradi. Maxsus tadbirlar o`tkazilishi, kasb nufuzi bilan tanishtirilishi kasbiy motivlar va motivatsiyalarni taqomilashtiradi, moyillik tuyg`usini uyg`otadi.

3) Sinf rahbarining ota - onalar bilan hamkorligi ongli kasb tanlash negizi ekanligi.

Sinf rahbari ota - onalar bilan individual va guruhlik hamkorlikni amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor qilsa, yuqori ko`rsatkichga erishishi mumkin: o`quv fanining kasb tanlash bilan bog`liqligi, kasbning nufuzi, kasb tanlashning psixologik asoslari, kasbga nisbatan qiziqish, havas, qobiliyat, iste'dod kasbga yo`llashning asosiy maqsadi va vazifalari, professiogramma (professografiya) mohiyati, kadrlarga va mutaxassislarga nisbatan ehtiyoj darajalari, kasbning ijtimoiy ahamiyati, layoqatining umumiy va xususiy ko`rinishlari, o`quvchilar individual xususiyatlari, kasb tanlashning ilmiy manbalari, maktab psixologining bu sohadagi funktsiyasi va boshqalar.

4) Kasb tanlashda yoshlar tashkilotining ishtiroki.

YOshlar tashkiloti faoliyatida kasb tanlash masalasining ustuvorligi, o`quvchilarning turli fondlarga jalb qilinishi, iste'dodlarning saralanishi, mukofotga tortilishi, moddiy va ma'naviy taqdirlanishi kabilar.

5) Sinfdan va maktabdan tashqari olib boriladigan ishlar mazmunida kasb tanlashning alohida ajratilib ko`rsatilishi.

6) Maktablarda ishlab chiqarish kombinatlarida ommaviy va keng ko`lamda yo`lga qo`yilishi.

7) Maxsus muassasalar faoliyati.

8) Kasbga oid qo`rgazmalar, sayohatlar uyushtirilishi.

9) Ijodkor, nufuzli, mahoratli kishilar bilan uchrashuvlar o`tkazilishi.

10) Kasb tanlashda mahalliy matbuot, radio va televideniening ishtiroki.

Kasbga yo`llash umumdavlat ahamiyatiga ega muammo hisoblanib, uni bosqichma - bosqich amalga oshirish «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi»da alohida o`rin egallaydi. YUqorida kasb tanlashga yo`llash omillari faoliyatini hamkorlikka aylantirish yuksak samaralar sari etaklaydi.

Kasb tanlash motivatsiyasi.

O`qish motivlari muammosini tadqiqot qilgan jahon psixologlari ularni ikki kategoriyaga yoki guruhga ajratib tekshirishni lozim topadilar. Birinchi kategoriyaga taalluqli motivlar o`quv faoliyatining mazmuni, mohiyati hamda uning jarayonlari, sharoitlari bilan bevosita uyg'unlashgandir. Ikkinchi kategoriyaga kiruvchi motivlar tizimi o`quvchilarning atrof - muhit bilan keng ko`lamdagi o`zaro munosabatlariga ularning begona, o`zga kishilar bilan muomalaga kirishish ehtiyojiga, ijtimoiy turmush vaqeliligiga nisbatan shaxsiy qarashiga bog`liqdir.

O`quv faoliyati mazmuni bilan uzviy bog`liq motivlar tizimini shartli ravishda ikki guruhga ajratib ularni ijobiy (musbat, pozitiv) va salbiy (manfiy, negativ) deb nomlash mumkin. Bunday atmalarni qo`llashdan asosiy maqsad mahalliy an`ana, ijtimoiy tajriba (stereotipizatsiya darajasidagi ta`sirchan kuchli tashqi omil) ekstremal holat ta`sirida keskin ruhiy burilishlar yasashga qodir psixologik mexanizmlarni aniqlashdan iboratdir. Odatda salbiy (negativ) motivatsiya shunday vaziyatda vujudga kelishi mumkinki, qachonki o`quvchi bilimlarni o`zlashtirmasligi oqibatida qanday ko`ngilsiz holatlarga olib kelishini anglab etsa (jazolanish, ota-onalar tanbehi, sinfdoshlar e`tirozi, yomon baho olish, jamoa a`zolari orasida obro`sizlanish va boshqalar) va ana shunga muvofiq sa`yi - harakatlarni amalga oshirsa. Salbiy motivatsiyaga ega bo`lgan o`quvchi kamroq musibatli (mushkul ahvol) yo`lni tanlab ta`lim jarayonida qatnashishda davom etadi. Bunday o`qish motivatsiyasiga aloqador o`quvchilar yuqori ko`rsatkichlarga muvaffaqiyatli o`zlashtirish imkoniyatiga ega bo`lmaydilar, chunki ishtiyocsiz darsga qatnashish tuyg`usi, bilim va o`quv predmetiga nisbatan qiziqishning mavjud emasligi bunga ma`noviy to`siq bo`lib xizmat qiladi. Buning natijasida o`zlashtirmovchi, bo`sh o`zlashtiruvchi, sust o`quvchilarning safi tabora kengayib boradi, bu narsa kundalik odatga aylana borsa, u stereotip darajasiga o`sib o`tishi mumkin. Mustaqil va muvaffaqiyatli o`qish esa shaxsdan faol, qat`iy, ijodiy izlanishlarni taqozo qiladi va shunga o`xshash talablarni o`zlashtiruvchi oldiga qo`yadi. SHaxsning mazkur holatlarga tayyor emasligi, undagi imkoniyatlarning cheklanganligi sababli o`zlashtirmovchilar qatorini to`ldirishga, bir sinfda yoki kursda ikki yil o`qishga olib keladi, o`sha qiyinchiliklar bilan o`z sinfi, kursini tamomlaydi. Bunday toifadagi o`quvchilar yoki talabalar o`quv faoliyati motivatsiyasini qayta qurish evaziga ijobiy natijalarga erishishi mumkin.

O`quvchilar va talabalarda o`qishga nisbatan salbiy motivatsiya birdaniga vujudga kelmaydi, balki uni keltirib chiqaruvchi bir necha xususiyatli omillar ta'sir etishi ehtimol.

Ma'lumki, birinchi sinf, kollej, akadei litsey o`quvchilari, oliy maktab talabalari o`ta kuchli xohish, qiziqish yuksak ezgu niyatlar bilan sinfga va auditoriyaga kiradilar. Ularning barchasida tevarak atrof va ijtimoiy muhitda o`z o`rnini o`quvchi va talaba sifatida egallash ehtiyoji mavjud bo`lib, yangi vaziyatda muayyan faoliyatini amalga oshirish ishtiyoqini keltirib chiqaradi. Yangicha vaziyat, o`ziga xos talab, qoidalar, munosabatlar muhitdagi xoh birinchi sinf o`quvchisi, xoh kollej tinglovchisi, xoh talaba bo`lishidan qat'iy nazar ularning har qaysisi o`qishga qiziqib, mas'uliyat sezib, vijdonan, ijobiy munosabatda bo`ladi. Ammo ta'lim jarayonida o`quvchilarning ayrimlarida o`qishga nisbatan ijobiy munosabat asta sekin so`na boshlaydi. Yangi muhit, ilm dargohlaridagi majburiyatlar, pozitsiyalar, qonun - qoidalar o`z ahamiyati, nisbiy yangilik xususiyatini yo`qota boradi, his-tuyg`ularga serob, quvnoqlar davrasiday tasavvur etilgan sinf (auditoriya) g'ayri tabiiy qo`rinish kasb etadi.

O`qishga nisbatan saboq oluvchilar munosabatii aniqlashga harakat qilgan o`qituvchi qanday o`zgarishlar yuz berayotganligini qayd qilish uchun ayrim mezonlarni ta'kidlay boshlaydi: a) xayolparishonlik vujudga keladi; b) vijdonan yondashish yo`qoladi; v) boshqalardan ko`chirib olishni odat qiladi; g) yolg'on so`zlash va bahona qidirishga o`rganadi; d) darslarni qoldiradigan bo`lib qoladi; e) mustaqil topshiriqlarni bajarmay qo`yadi va boshqalar. O`qituvchi yoki o`quvchilar jamoasi yuqorida taxmin qilingan o`quvchilardagi salbiy o`zgarishga nisbatan an'anaviy tartib - intizom metodlarini tatbiq qiladi: a) kundaliklarga ogohlantirish yozish; b) ota-onalarga bu to`g`risida ma'lumot berish; v) sinf rahbari, maktab rahbariyatiga xabar berish; g) darsdan keyin olib qolib qattiq uyaltirish; d) bilim dargohidan haydash masalasini qo`yish va hokazo. Bunday aniq voqelik har qanday maktab, kollej, akademik litsey, oliy ta'lim tizimida yuz berib turadi. Bizningcha, jazo choralarni ko`rishga shoshilishdan ko`ra, mazkur «Muammoni keltirib chiqaruvchi omillar qaysilar?», «Nega shunday hodisa yuz beradi?» degan savollarga javob qidirish odilona yondoshishdir.

Jumladan, «O`quvchilar va talabalar xulq atvoridagi o`zgarishlarning qanday motivlari mavjud?», «O`qishga nisbatan o`zgaruvchan munosabatni yuzaga keltiruvchi sabablar nimalardan iborat?», «Sinfda (auditoriyada) va undan tashqari u yoki bu xatti harakatlarni amalga oshirishga undovchi omil qaysi?» va boshqalar.

Yuqorida ta'kidlab o`tilgan munosabat va xulq atvor motivlarini chuqur va mukammal o`rganmasdan turib, pedagogik ta'sir o`tkazish chora va tadbirlarni qo`llash mumkin emas, chunki motivni turtki sifatida namoyon qiluvchi ichki va tashqi ta'sirini aniqlamasdan, unga ilmiy yondashib bo`lmaydi.

Hozirgi zamon psixologiya fani bilimlarni egallashga nisbatan ichki ehtiyojga katta ahamiyat beradi va bu bilan shaxs xulq-atvorini bir muncha boshqarish imkoniyati mavjud ekanligini ta'kidlaydi. SHuning bilan birga o`quvchi (talaba)da barqaror bilishga qiziqishni shakllantirish muammosiga alohida e'tibor qilinadi. Darhaqiqat barqaror bilishga qiziqishlar qo`zg`atuvchi turtki (kuch) sifatida o`quv

motivlarini vujudga keltiradi, muvaffaqiyatni ta'minlashga xizmat qiladi. O`quvchi yoki talabada bilimlarning muayyan sohasiga, u yoki bu faoliyat turiga qiziqishning tug'ilishi ko'p jihatdan shaxsni qay tariqa shakllanish imkoniyatini belgilaydi.

Ana shu boisdan o`qituvchi o`z o`quv faniga nisbatan o`quvchi va talabalarda qiziqishni o`stirish tarafdori bo`lishi shart, chunki xuddi shuning negizida o`quv materiali va o`quv dasturini yuksak darajada o`zlashtirish muammosi yotadi. SHuni alohida ta'kidlash lozimki, bilishga qiziqish motiv doirasida o`sadi, o`zaro ta'sir etadi, ular bilan uzviy bog'lanib ketadi.

Ma'lumki, o`quvchi (talaba) bilim dargohida ilm olishdan tashqari tengdoshlari jamoasi ichiga kirib boradi va hayotida qatnashadi, shu boisdan unda o`z o`rtoqlari, o`qituvchilarga nisbatan muayyan munosabat shakli vujudga keladi. Uning o`quv faoliyatiga undovchi motivlari bilan bir qatorda boshqacha xususiyatli xulq-atvor motivlari ham mavjuddir, jumladan ijtimoiy motiv jamoa bilan bo`lish istagini anglatib, uning hayotida ishtirok etish xohishini o`zida aks ettiradi.

O`quvchi va talabalar o`quv faoliyatining ijtimoiy motivlari ularning boshqa odamlar bilan muomalaga kirish ehtiyoji bilan uzviy bog`liq bo`lib, ularni baholash, quvvatlash, tengdoshlar jamoasida muayyan joy egallash singari talablarda o`z aksini topadi. Mazkur motivlar o`quv faoliyatining mohiyati bilan bog`liq bo`lmay, balki unga yondosh yordamchi faktorlarni bildiradi. Ammo ushbu motivlar o`quvchi va talaba o`qishiga jiddiy turtki vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy motivlarni tahlil qilishda davom etsak, ular bevosita jamoa burchi, qarindoshlar va yaqin kishilar oldidagi burch, o`qishni umuminsoniy madaniyat, qadriyat, ma'naviyatni egallash tasavvuri bilan bog`liq vosita, ushbu vosita odamlarga foydali shaxs tariqasida namoyon bo`lish, o`z imkoniyatini ruyobga chiqarish. Ezgu niyatini o`xshatishga intilish funksiyasini bajarishi mumkin. Turtki, undovchi usul vazifasini bajaruvchi qo`zg`atuvchi yosh xususiyatlari davriga qarab u yoki bu darajada aks etadi, ammo ular har doim ham anglashilgan shaklga ega emas, shuning uchun ifodalanish darajasi nursizdir. O`smirlik va o`spirinlik davrlarida ijtimoiy motivlar anglashinilgan ahamiyat kasb etuvchi bosqichga o`sib o`tadi. Bunday motivatsiyani har tomonlama qo`llab-quvvatlash, rag`batlantirish bilan birga va har davrning o`zida bilishga qiziqishga aloqador boshqa o`quv faoliyati motivlarini shakllantirish lozim.

Ijtimoiy motivlar o`quvchi va talabalarning tor ma'nodagi shaxsiy intilishlari bilan ham aloqador bo`lishi mumkin, jumladan, ularda o`qishga nisbatan qiziqish yo`q bo`lsa-da, lekin barcha topshiriqlarni yuksak darajada bajaradi, chunki o`qituvchi ularni "a'lo" baholashi, sinf yoki kurs peshqadami qilib tayinlashi, hech qanday shubha bilan qaramasligi ehtimol o`quv jarayoni bunday xususiyatli odamlarga shaxsiy muvaffaqiyat yoki yutuqqa erishishning, nufuz (obro` - e'tibor)ning, yalovbardorlikning birdan – bir yo`li deb tasavvur qilinadi. Bunday yo`lni tanlash vijdonga xilof xatti - harakatlarga olib boradi, shaxsni shakllanish jarayoniga salbiy ta'sir etadi. SHu boisdan ijtimoiy deb qabul qilingan motivlar jamoa ehtiyojini qamrab oladi, goho ular shaxsiyatparastlik, tor

saviyali shaxs xususiyatini mujassamlashtiradi.

Ularning hayotida o'z tengdoshlari va do'stlari bilan muomalaga kirishish, do'stlikka sodiqlik, bergan va'dasi (so'zi)ni uddasidan chiqish, hamkor bo'lish ehtiyoji muhim o'rin egallaydi. O'qituvchi mashg'ulotlarda o'quv faoliyatining zarur motivatsiyasini shakllantirsa, ularning mavjud ehtiyojlariga tayanib ish tutsa, o'quvchida bilishga qiziqish barqarorlashadi.

SHuning uchun qiziqish, motiv, motivatsiya shaxsning xatti - harakati ichki regulyatsiyasi funksiyasini bajarib, ehtiyojni qondirish, xohish -istak, ezgu niyat, orzu tilakni amaliyotda ruyobga chiqarishning bosh omili bo'lib hisoblanadi. Motiv va motivatsiya faqat bilimlarni o'zlashtirish, o'quv ko'nikmalari va malakalarni egallash bilan cheklanib qolmasdan, balki shaxsning xulq - atvori, ya'ni shaxsga oid xususiyatlarining namoyon bo'lishini ham izohlashga xizmat qiladi.

Maktab o'quvchilarining, kasb - hunar kollejlarining tegishli kasb - hunar tanlashlariga quyidagi omillar ta'sir qilishini xulosa qilib berish mumkin: o'qituvchi, kasb - hunarga yo'naltiruvchi, sinf rahbari, mahalla, mehnat ta'limi o'qituvchisi, fan o'qituvchilari, bolalar etakchisi, to'garak rahbarlari, kutubxona, xududiy mehnat bozori, psixolog, defektolog, shifokor, ota - onalar, qarindosh - urug'lar, qo'ni - qo'shnilar, ideal qahramon obrazlari, tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari, yaqin korxonalar va hokazolar.

4.2. O'quv faoliyati va kasb motivatsiyasi.

4.2.1. O'quv faoliyati motivlari to'g'risida mulohazalar

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va etarli shart - sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. SHuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari motivlari mavjud bo'lishi shart.

Bilish motivlari shaxsning (sub'ektning) gnoseologik maqsad sari, ya'ni bilish maqsadini qaror toptirishga, bilim va ko'nikmalarni egallashga yo'naltiriladi. Odatda bunday turdosh va jins, motivlar nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi.

Tashqi motivlar jazolash va taqdirlash, xavf - xatar va talab qilish, guruhiy tazyiq, ezgu niyat, orzu - istak kabi qo'zg'atuvchilar ta'sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o'quv maqsadiga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo'lib hisoblanadi. Mazkur holatda bilimlar va malakalar o'ta muhimroq boshqa, hukmron (etakchi) maqsadlarni amalga oshirishni ta'minlash vazifasini bajaradi (yoqimsiz holat kechinmalar yoki noxush, noqulay vaziyatdan qochish, ijtimoiy yoki shaxsiy muvaffaqiyatga erishish; muvaqqat erishuv muddaosi mavjudligi va hokazo). Bu turdagi yoki jinsdagi tashqi motivlar ta'sirida ta'lim jarayonida bilim va ko'nikmalarni egallash (o'zlashtirish)da qiyinchiliklar kelib chiqadi va ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning asosiy maqsadi o'qish emas, balki ko'proq o'yin faoliyatiga moyillikdir. Mazkur vaziyatda

o`qituvchining o`qishga ularni jalb qilish niyati o`quvchilarning o`yin maqsadining ushaliishiga halaqit berishi mumkin, degan izoh talab dalillar etishmaydi. Motivlarning navbatdagi toifasiga, ya'ni ichki motivlar turkumiga individual xususiyatli motivlar kiradiki, ular o`quvchi shaxsida o`qishga nisbatan individual maqsadni ro`yobga chiqaruvchi qo`zg`alish negizida paydo bo`ladi. CHunonchi, bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy (madaniy) darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning etilishidir. Bunga o`xshash motivlarning ta'sirida o`quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar (vaziyatlar) yuzaga kelmaydi. Albatta bunday toifaga taalluqli motivlar paydo bo`lishiga qaramay, ba'zan qiyinchiliklar vujudga kelishi ehtimol, chunki bilimlarni o`zlashtirish uchun irodaviy zo`r berishga to`g`ri keladi. Bunday xossalarga ega bo`lgan irodaviy zo`r berishlar tashqi halaqit beruvchi qo`zg`atuvchilar (qo`zg`ovchilar) kuchi va imkoniyatini kamaytirishga qaratilgan bo`ladi. Pedagogik psixologiya nuqtai nazardan ushbu jarayonga yondashilganda to`laqonli vaziyatgina optimal (oqilona) deyiladi.

Ta'lim jarayonida bunday vaziyatlarni yaratish o`qituvchining muhim vazifasi hisoblanib, uning faoliyati ichki anglanilgan motivlar o`kuvchilar xulq - atvorini shunchaki boshqarish bilan cheklanmasdan, balki ular shaxsini shakllantirishga, ularda maqsad qo`ya olish, qiziqish uyg`otish va ideallarni tarkib toptirishga qaratilgan bo`ladi.

Aniq narsalar, hodisalar va xatti – harakatlar insonning faolligi muayyan manbalar bilan uzviy bog`lanishga ega bo`lsa, uyg`unlashib borsa faoliyat motivlari darajasi o`sib o`tadi. Psixologiyada manbalar o`z mohyaitiga ko`ra turkumlarga ajratib talqin qilinadi.

A) Inson ehtiyojlari bilan belgilanuvchi ichki manbalar. Organizmning tabiiy ehtiyojlarini namoyon qiluvchi tug`ma xususiyatli va jamoada shakllanuvchi ijtimoiy ehtiyojlarni vujudga keltiruvchi orttirma xususiyatga ega bo`lishi mumkin.

Tug`ma ehtiyojlar orasida o`qishga nisbatan ma'no kasb etuvchi alohida ahamiyatga ega bo`lgan faollikka nisbatan ehtiyoj va axborot, ma'lumot, xabarlar olishga ehtiyoj muhim ro`l o`ynaydi.

Motivga genetik yondashilganda shu narsani alohida ta'kidlab o`tish lozimki, bola tug`ilgandan e'tiboran bevosita faollik ko`rsatishga moyillik hukm suradi: u kuladi (noverbal muomala shakli), qimirlaydi (fazoda o`rin almashish), qo`l va oyoqlarini harakatlantiradi (moslashish), o`ynaydi (muhim - bola munosabati), gaplashadi (shaxslararo munosabatga kirishish), savollar beradi (dialogik muloqot va boshqalar). Unga o`xshash xatti-harakatlarning o`zi ularni qoniqtiradi, voqelikni insonning axborotlarga nisbatan ehtiyojini tajribalarda ko`rsatish mumkin: agar tekshiriluvchini ma'lum vaqtga tashqi olamdan ajratib qo`yilsa, natijada uning irodasida, hissiyotida, intellektida buzilish sodir bo`lishi, zerikishi, irodaviy akt tizimi yo`qolishi, fikr yuritish jarayonining parchalanishi, illyuzion gallyutsional holatlar uchrashi mumkin.

Ijtimoiy turmush sharoitida faollik va informatsion taqchillik odamlarni salbiy his-tuyg`u va kechinmalarga olib keladi, faoliyat tuzilishi va

uning dinamikasiga putur etkaziladi. Ijtimoiy turmushda shakllanuvchi ehtiyojlar orasida o`quv faoliyatida muhim rol o`ynovchi va uni kuchaytiruvchi ijobiy xususiyatli ijtimoiy va gnostik ehtiyojlar alohida ahamiyat kasb etadi, shaxsni kamol toptirish jarayonida hukmron voqelikni egallaydi. Ularning turkumiga bilimlarga nisbatan ehtiyoj, jamiyatga foyda keltirishga intilish, umumbashariy yutuqlarga erishishga intilish kabilar kiritiladi.

B) Inson hayoti va faoliyatining ijtimoiy sharoitlarida aniqlovchi tashqi manbalar. Bunday manbalarning talabchanlik, orzu (kutish) va imkoniyatlar tashkil qiladi. Jumladan, talabchanlik insonga faoliyat va xulq - atvorning muayyan turini hamda shakli (ko`rinishi)ni taqozo etadi. Mazkur holatni quyidagi mulohazalar yordamida izohlash mumkin: ota-ona boladan ovqatni qoshiqda eyishni,

stulda to`g`ri o`tirishni, «rahmat» deyishni talab qilsa, maktab o`quvchidan ma`lum belgilangan vaqtda darsga etib kelishni, o`qituvchilarga quloq solishni, berilgan

vazifalarni bajarishni qat`iy belgilaydi. Jamiyat esa xulq, fe'l-atvor orqali ma`lum ahloqiy me`yorlar va qoidalarga rioya qilishni, shaxslararo muomalaga kirishish shakllari (vositalari)ni egallashni hamda aniq vazifalarni bajarishga amal qilishlarini o`z fuqarolariga o`rgatadi.

Psixologiya fanining atamalari mohiyatida orzu yoki kutish jamiyatning shaxsiga nisbatan munosabatini ifodalanish mexanizmi yotadi. Etnopsixologik stereotiplarda uyg`unlashgan xulq atvor belgilari va faoliyatning shakllari o`ziga xoslikka ega. Odatda odamlar 1 yoshli bola tik yurishi kerak, deb hisoblaydilar va ular bu tuhfani boladan kutganligi tufayli unga alohida munosabatda bo`ladilar. Psixologiyada kutish tushunchasi talabdan farqli o`laroq, faoliyat yuzaga kelishi uchun umumiy muhit yaratadi.

Imkoniyatlar to`g`risida fikr yuritilganda ma`lum faoliyatning kishilar irodasi bilan bog`liq (iroda akti, sifati, printsipi) ob`ektiv shart sharoitlarni o`zida aks ettiradi. Agarda odamlarning shaxsiy kutubxonasi boy bo`lsa, ularning o`qish imkoniyati yuqori darajaga ko`tariladi. Kishilarning xulq atvori psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinganda, ko`pincha ularning ob`ektiv imkoniyatlardan kelib chiqib, unga yondashiladi. Agarda bola qo`liga tasodifan biologiya kitobi tushib qolsa, uning shu predmetga nisbatan qiziqishi ortishi kuzatiladi.

V) SHaxsiy manbalar — odamlar qiziqishlari, intilishlari, ustanovkalari va dunyoqarashlari jamiyat bilan munosabatini aks ettirishdan iboratdir. Inson faolligining manbai-qadriyat orqali ifodalanib, shaxs statusi (roli)da egallana boriladi.

4.2.2. Motiv tasnifi.

Jahon psixologiya fanning nazariy mushohadalariga va o`zimizning shaxsiy ma`lumotlarimizga asoslanib, motivlarni quyidagi turkumlarga ajratishni lozim topdik.

I. SHaxsning ijtimoiy ehtiyojlari biya uyg`unlashgan, ularning mohiyati

mezoni orqali o`lchanuvchi motivlar:

- 1) dunyoqarashga taalluqli, aloqador bo`lgan g`oyai motivlar;
- 2) ichki va tashqi siyosatga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi, shaxsiy pozitsiyani ifodalovchi siyosiy motivlar;
- 3) jamiyatning ahloqiy me`yorlari, printsiplari, turmush tarzi, etnopsixologik xususiyatlariga asoslanuvchi ahloqiy motivlar;
- 4) borliq go`zalligiga nisbatak ehtiyojlarda in`ikos etuvchi nafosat (estetik) motivlari.

II. Vujudga kelishi, shartlanganlik manbai bo`yicha umumiylikka ega bo`lgan, boshqaruv boshqariluv xususiyatli motivlar:

- 1) keng qamrovli ijtimoiy motivlar (vatanparvarlik, fidoiyluk, al`truistik);
- 2) guruhiy, jamoaviy, hududiy, umumbashariy motivlar;
- 3) faoliyat tuzilishi, mohiyati va tuzimiga yo`naltirilgan protsessual motivlar;
- 4) faoliyat mahsulini baholashga, maqsadga erishuvga mo`ljallangan rag`batlanuv, mukofot motivlari.

III. Faoliyat turlari mohiyatini o`zida aks ettiruvchi motivlar:

- 1) ijtimoiy - siyosiy voqeliklarni mujassamlashtiruvchi motivlar;
- 2) kasbiy tayyorgarlik va mahoratni o`zida namoyon etuvchi motivlar;
- 3) o`qishga, bilishga (kognitiv), ijodga (kreativ) oid motivlar.

IV. Paydo bo`lish xususiyati, muddati, muhlati, barqarorligi bilan umumiylikka ega bo`lgan motivlar:

- 1) doimiy, uzluksiz, longityud xususiyatli motivlar;
- 2) qisqa muddatli, bir lahzali, bir zumlik va soniyalik motivlar;
- 3) uzoq muddatli, vaqt taqchilligidan ozod, xotirjam xatti-harakatlarni talab etuvchi motivlar.

V. Vujudga kelishi, kechishi sur`ati bioquvvat bilan o`lchanuvchi motivlar:

- 1) kuchli, qudratli, ta`sir doirasidagi shijoatli motivlar;
- 2) paydo bo`lishi, kechishi o`rta sur`atli motivlar;
- 3) yuzaga kelishi, kechishi o`rta sur`atli motivlar.

VI. Faoliyatda, muomalada va xatti-harakatda vujudga kelishi xususiyati, xislati hamda sifatini aks ettiruvchi motivlar:

- 1) aniq, yaqqol, voqe bo`luvchi real motivlar;
- 2) zarurat, yuksak talab va ehtiyojlarda ifodalanuvchi dolzarb motivlar;
- 3) imkoniyat (potentsiya), zahira (rezerv), yashirin (latent) xususiyatlarini o`zida mujassamlashtiruvchi motivlar.

VII. Aks ettirish darajasi, sifati nuqtai razardan ierarxiya vujudga keltiruvchi motivlar

- 1) biologik motivlar;
- 2) psixologik motivlar;
- 3) yuksak psixologik motivlar.

4.2.3. Motivlar va ularning mutaxassislan tayyorlashga ta'siri.

Zamonaviy mutaxassislar oldiga qo'yiladigan muhim masalalardan biri - malakali kadrlar sifatida o'zligini, o'z qobiliyatlari, intellekti, shaxsiy fazilatlarini bilgan tarzda atrofdegilar mehnatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning barcha sahalarida iqtidorli kasb sohibi sifatida faoliyat ko'rsatishdir. Bu o'rinda inson ruhiyati qonunlarini o'rganuvchi psixologiya fanining o'rni benihoya katta. YOsh avlodni yangi ta'lim standartlari asosida, jahon talablariga javob beruvchi mutaxassislar qilib tarbiyalash OO`YUda ta'lim olayotgan yoshlar uchun yangi darsliklar, o`quv qo`llanmalar, ma`ruza matnlar tayyorlashning ham yangicha usullari talab etilmoqda. YAngi pedagogik texnologiya usullarini mukammallashtirish va amaliyotga tadbiiq etish davr talabidir.

SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, oldimi hozirgi kunda oliygohlarda talabalar bilim olishlari uchun, sohani chuqur eallashlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratish vazifalari turibdi.

Gap fikr yuritish operatsiyalarini faollashtirish, aqliy faoliyatni faollashtirish xususida borar ekan, biz eng avvalo, e'tiborni talabalarning yo`nalganligini aniqlashga qaratishimiz lozim. Yo`nalganlik shaxsning atrof muhitda ro`y berayotgan voqea, hodisalarga nisabatan munosabatlar majmui bo`lib, faoliyat sifatini belgilab beradi. Xatti-harakatlar tuzilishining shakllanishiga ta'sir| o`tkazadi (yangi ehtiyojlar, maqsadlar, motivlar).

Bu o'rinda ustanovkalar ham alohida ahamiyatga ega. O`qish-bilim olish faoliyati shaxs kamolotida katta rolb o`ynaydi va chuqur muammo kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko`nikmalar o`zlashtiriladi.

Faoliyat turlari o`z-o`zidan ro`y bermaydi. SHaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulki va o`zini qanday tutishi, egallangan mavqei ham sababsiz, o`z-o`zidan ro`y bermaydi. Faoliyatni amalga oshirish va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «Motiv» va «motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi.

«Motivatsiya» tushunchasi «Motiv» tushunchasidan kengroq ma'noga ega. Motivatsiya-inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo`nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini, ya'ni «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «qanday manfaat yo`lida?» degan savollarga javob qidirish - motivatsiyani qidirish demakdir.

SHaxsning jamiyatda odamlar orasida xulqi va o`zini tutish sabablarini o`rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo`lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi.

1. Ichki sabablar, ya'ni xatti - harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo`ljallar, istaklar, qiziqishlar va h.k.).

2. Tashqi sabablar - faoliyatning tashqi shart - sharoitlari va holatlar. YA'ni, bular ayni konkret holatlarning kelib chiqishiga sabab bo`ladigan tashqi

stimullardir.

SHaxs xulq - atvorini ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda shaxsiy dispozitsiya deb ham ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanilishi yoki anglanmasligi mumkin. Ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o'zi tushunib etmaydi. «Nega?» degan savolga «o'zim ham bilmayman», deb javob beradi. Bu anglangan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror sohaga, kasbga qiziqib, ongli tarzda, uning barcha sir - asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo'ladi, aniqrog'i dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

SHu nuqtai nazardan motiv kengroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu faollik usuliga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta, keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shuni aniqladiki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. Bu baholar turlicha xarakterga ega.

Bundan tashqari, bir shaxsning o'zi ham o'zidagi holat, kayfiyatga qarab bir xil vaziyatni alohida hollarda turlicha idrok qilishga moyil bo'larkan. SHuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarni o'sha ma'lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki shunga o'xshash holatlarni idrok etishga ichki bir hozirlik - dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to'g'riroq bo'ladi. SHu ma'noda shaxs faolligining motivatsiyasi turli sharoitlarda orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar, hattoki ijtimoiy tajriba me'yorlarining ta'sirida shakllanadigan sabablar majmuasini o'z ichiga oladi.

4.3. Kasb va qiziqish.

Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan biri hisoblanib, unda insonning individual xususiyati bevosita mujassamlashadi. Qiziqish - insonlarning dunyoqarash, e'tiqodlari, ideallari, ya'ni uning oliy maqsadlari, ezgu niyatlari, orzu umidlari bilan bevosita bog'liq ravishda aks etadi. Qiziqish insonlar hayoti va faoliyatida muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Qiziqish bilimlarning ongli, puxta, barqaror, anglangan holda o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda shaxs qobiliyati zehni uquvchanligi rivojlanishiga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasini kengayishiga yordam beradi.

Qiziqish motiv singari borliqning mo'jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga, faoliyatning turli-tuman shakllariga nisbatan ijodiy yondoshishni vujudga keltiradi. Mehnatga, ta'limga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishni shakllantiradi, har qaysi yakka hol (individual) shaxsda ishchanlik, g'ayrat shijoat, egilmas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik shart-sharoitlar yaratadi.

Qiziqishnint psixologik mohiyatidan kelib chiqqan holda yondashilganda,

qiziqish foyda va manfaatni bildirib, insonda intilish, faollik ichki turtki, ehtiyojni ro'yobga chiqarish manbai rolini bajaradi.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyandalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, hissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Qiziqish muammosi psixologik nuqtai nazardan N.A.Ribnikov, N.F.Dobrinin, N.D.Levitov, M.F.Belyaev, L.A.Gordon, L.I.Bojovich, N.G.Morozova, M.G.Davletshin, M.Vohidov, V.A.Tokareva, E.G'.G'oziev va boshqalarning nazariy metodologik xususiyatga ega bo'lgan asarlarida va maxsus eksperimental tadqiqotlarida rivojlantirildi.

Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish ob'ektiv borliqning insonlar ongida sub'ektiv tarzda aks etish shakllaridan biri sifatida tan olinadi. Qiziqish shaxsning muayyan voqelikdagi, ma'lum vaziyatdagi turli narsa na hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishda, insonning o'ziga xos qaror qabul qilishida, o'zini – o'zi nazorat eta bilishida, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan ob'ektiv va sub'ektiv to'siqlarni engishida ifodalanadi.

Psixologiya fanining yirik namoyandalarining ta'limoticha, qiziqish odamlarning ehtiyojlari negizida yuzaga keladi, yaqqol ijtimoiy tarixiy shart - sharoitda, vaziyatda vujudga keladi, shakllanadi, barqarorlashib boradi hamda ularning shaxsiy turmush sharoitida va faoliyatda, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi singari omillarda gavdalanadi. Umumiy talqinlarga asoslanib mulohaza bildirilganda, qiziqish alohida jarayon, ma'lum psixologik funktsiya emas, chunki u his - tuyg'u, iroda, ong, qolaversa jamiki psixik holatlar, hodisalar va ichki kechinmalarning o'zida mujassamlashtirgan, murakkab tizimli ruhiy voqeliqdir.

Qiziqishning psixologik mohiyatining dastl ko'rinishi - bu uni odamlar tomonidan anglab etishi yoki tushunish imkoniyatidir. SHaxs qiziqish mahsulini, uning oqibatini anglash, tasavvur etish orqaligina ob'ektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatda bo'ladi. Lekin bu voqelik (anglash, tushunish) insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlar, individual - tipologik xususiyatlari rivojlanishi tufayli yuzaga keladi. SHuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, qiziqishning psixologik mohiyati namoyon bo'lishi aqliy jarayonlar muhim o'ynashi hodisasi qayd qilinishi u faqat intellektdan tashkil topadi, degan ma'no anglatmaydi, albatta.

Xuddi shu boisdan, qiziqishni psixologik mohiyatining ikkinchi ko'rinishi - uning his tuyg'ular, emotsional holatlar bilan uyg'unlashgan mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir. Ma'lumki his - tuyg'ular, shuningdek, emotsional holatlar (emotsional ton, kayfiyat, shijoat, ehtiros va boshqalar) shaxsning borliqdagi aniq voqelikka, narsa va hodisalarga, muayyan faoliyatga nisbatan intilishni, sa'i - harakatlarni ko'chaytiradi, jadallashtiradi, safarbarlikni ob'ektga yo'naltiradi. Inson o'z shaxsiy qiziqishini qondirgandan keyin unda yoqimli his - tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish esa o'z navbatida lazzatlanish (praksik) hisni vujudga keltiradi. Aksincha narsaga, hodisaga, faoliyatga qiziqish muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlansa, u holda noxush kechinmalarni yuzaga keltiradi, buning natijasida frustratsiya (ruhi tushish) uning shaxsiyatini egallaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining uchinchi ko`rinishi - uning irodaviy sifatlari bilan yoki iroda akti bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir. Irodaviy zo`r berish, muayyan qaror bo`yicha intilish, ba`zi qiyinchiliklarni engish, mustaqillik namoyon qilish qiziqishni qaror toptiradi, shaxsni maqsad sari etaklaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining to`rtinchi ko`rinishi - uni oliy asab faoliyati xususiyatlari va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo`lishidir.

Qiziqishning asab - fiziologik mexanizmlari to`g`risida mulohaza yuritilganda, dastavval rus olimi I.P.Pavlovning oliy asab faoliyati haqidagi ta`limotini ta`kidlab o`tish joiz. Uning «bu nima?» refleksi, ya`ni orientirovka (mo`ljal olish) refleksi qiziqishning moddiy negizini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. I.P.Pavlov va uning shogirdlaridan keyin P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilitsin va boshqalar insondagi qiziqishning asab - fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarim sharlari po`stlog`ida orientirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog`lanishlarining vujudga kelishidir, degan yo`sinda talqin qilmoqdalar. Qiziqishning moddiy asoslari o`zaro induksiya qonuni, po`stloqdagi optimal qo`zg`alish o`chog`i va dinamik stereotiplar (I.P.Pavlov), dominanta (A.A.Uxtomskiy), orientir murakkab psixofiziologik hodisa ekanligi (E.N.Sokolov) va boshqalar bo`lib hisoblanadi.

Hozirgi davrda qiziqish shaxsning individual psixologik xususiyatidan iboratdir, degan xulosa odatiy narsaga aylanib qoldi. SHunga qaramasdan ba`zi manbalarda qazaqish — muayyan soha bo`yicha to`g`ri mo`ljal olishga, yangi omillar bilan tanishishga, voqelikni to`la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir, degan ta`rifga ham egadir. SHunga mutanosib tarzda qiziqish, bilish jarayoni tusini kashf etadigan, ijobiy his - tuyg`ularga yo`naltirilgan ob`ekt bilan chuqurroq tanishishga, u haqda ko`proq ma`lumotga ega bo`lish, uni mohiyatini anglab etishga nisbatan shaxsning istagida namoyon bo`ladi, qabilida mulohazalar hukm suradi.

SHuni alohida ta`kidlash lozimki, shaxsning ishtiyoqini qondirishga yo`naltirilganligini aks ettiruvchi qiziqishning qondirilishi, hech qachon uning so`nishini ifodalamaydi, aksincha ob`ektning noma`lum karralarini aniqlashga nisbatan intilish davom etaveradi. SHu bilan birga qiziqishlar bilishning uning jarayonlari funktsional holatining doimiy ko`zg`atuvchi mexanizmi sifatida vujudga keladi va aks ettirishda davom etadi.

Psixologiyada qiziqish mana bunday turlarga ajratilishi mumkin: 1) mazmuniga ko`ra; 2) maqsadiga binoan: bevosita va bilvosita; 3) ko`lamiga qaraganda: keng va tor; 4) qiziqishlar darajasi bo`yicha: barqaror va beqaror va boshqalar.

Qiziqishlarning mazmun jihatidan o`zaro tafovutlanishi quyidagilarda mujassamlashadi: bilish ehtiyojlarining ob`ektlari qaysilar, bilishning mazkur faoliyat maqsadi bilan mutanosibliigi, shaxsning yashayotgan muhitiga nisbatan munosabati kabilar. SHaxsda nimalarga nisbatan qiziqish uyg`onadi, uning bilish ehtiyojlari ob`ektining ijtimoiy qiymati qanday ahamiyat kasb

etadi? Insonning shaxsiy qiziqishi kelib chiqishiga ko`ra birlamchi bo`lishiga qaramasdan, u bir davrning o`zida ijtimoiylik xususiyatini kasb etaveradi. Uning kasbiy faoliyatiga nisbatan qiziqishi oxir oqibatda jamiyat uchun naf keltirishi, ravnaqi uchun qiymatlidir. Ijtimoiy xususiyatli qiziqishlarning paydo bo`lishi shaxsiy ahamiyat kasb etish sari etaklashi muqarrar. Chunki umumiylik (ijtimoiylik) bilan xususiylik (shaxsga oidlik) uyg'unlashgan holda hukm suradi va ular doimo o`rin almashtirib turishadi. Shaxs o`z qiziqishi tufayli biron - bir narsani kashf etsa, individual ehtiyojini qondiradi, shuningdek, jamiyat, jamoa uchun ishlab chiqarishni takomillashtirishga bu narsa xizmat kiladi. SHu boisdan jamiyatning, jamoaning eng dolzarb vazifalaridan biri - yoshlarning mustaqil, faol bilishga, ijtimoiy ahamiyatga moillik, mehnat faoliyatiga nisbatan qizikish uyg'otishdan iboratdir. Toki ularda jiddiy, sermazmun, jamiyat tomonidan rag'batlantiriluvchi, mehr - muhabbatga sazovor qiziqishlar shakllansin.

Qiziqishning maqsad jihatidan farqi bevosita va bilvosita namoyon bo`ladigan qiziqishlarning mavjudligini aniqlaydi. Bevosita qiziqishlar voqelikning, jismlar va hodisalarning emotsional jozibaliligi, his - tuyg'ularga ega bo`lishligi, tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga keladi. Bevosita qiziqishlar o`rganilayotgan narsaning ma'nosi bilan uning shaxs faoliyati uchun ahamiyati mos tushgan takdirida paydo bo`lishi mumkin. SHuning uchun psixologiyada bevosita kiziqishning yuzaga kelishini faoliyatning maqsadini anglash bilan bog'liq bo`lgan bilishni ehtiyoj deb atash qabul qilingan. Mehnat va o`qish faoliyatida hamma his - tuyg'uga, jozibaga tayanib ish tutish imkoniyati mavjud bo`lmasligi sababli jismoniy va aqliy mehnatni ongli idora qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan bevosita kiziqishlarni tarkib toptirish masalasi ishlab chiqarish hamda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

SHunday qilib, u yoki bu narsalarni (hodisalar mohiyatini) bilish, ko`rish, idrok etish, anglab etish uchun qiziqarli tuyulgan ichki kechinmalar bevosita qiziqishni aks ettiradi. Bilvosita qiziqishlar mehnat faoliyati yoki ta'lim olish jarayonining muayyan ijtimoiy ahamiyati bilan uning shaxs uchun sub'ektiv ahamiyati o`zaro mos tushganda bilvosita qiziqish yuzaga keladi. Binobarin, shaxs mazkur jarayonda bu narsalar meni qiziqtirgani uchun juda qiziqarlidir, degan xulosaga keladi. Mehnat faoliyati va ta'lim jarayonini ongli tashkil etishda etakchi va ustuvor roly o`ynaydigan bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish uchun maxsus treninglarga, omilkor yo`l - yo`riqlarga o`rgatish maqsadga muvofiqdir.

Odamlarning qiziqishlari o`zining ko`lami bilan bir- biridan farq qiladi. SHunday shaxslar toifasi ham mavjudki, ularning qizikishlari faqat birgina sohaga qaratilgan bo`ladi. Boshqa bir toifaga taalluqli odamlarda esa qiziqishlar qator sohalarga, fanlrga, ob'ektlarga yo`naltirilganligini uchratish mumkin. Lekin turli sohaga nisbatan qiziqishlarning biri ikkinchisiga salbiy ta'sir etishi mumkin emas, agarda ular oqilona boshqarish imkoniyatiga ega bo`lsa. Qiziqishning torligi ko`pincha salbiy hodisa sifatida baholanishi mumkin, lekin ayni chog'da ularning kengligini ham nuqson tariqasida tahlil qilsa bo`ladi. Biroq shaxsning barkamol shaxs bo`lib kamol topishini qiziqishlar

ko`lamini tor emas, balki keng miqyosda bo`lishini taqozo etadi.

Qiziqishlar o`zlarining darajasiga qarab barqaror va beqaror turlarga ajratiladi. Barqaror qiziqishga ega bo`lgan shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan predmetlariga, ob`ektlariga, hodisalarga nisbatan o`z maylini hech o`zgarishsiz saklab tura oladi. SHu boisdan, inson ehtiyojlarini o`zida mujassamlashtiruvchi, shaxsning ruhiy fazilatiga aylana boshlagan qiziqishlar barqaror qiziqishlar deyiladi. Barqaror qiziqish odam qobiliyatining rivojlanganligidan darak berishi mumkin. Ana shu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, mazkur qiziqish tashxis qiluvchanlik xususiyatiga ega. Biroq insonlarda barqaror qiziqishning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun ularning mehnat faoliyati va o`quv jarayonini qiziqishlarining tashqi ifodasini atroflicha o`rganishga to`g`ri keladi. Odatda qiziqishning tashqi ifodasi shaxsning o`ziga o`zi baho berishi, o`zini o`zi tahlil qilishi faoliyatlarida namoyon bo`ladi. Barqaror qiziqish to`g`risida mulohaza yuritilganda, uning boshqa tarkibiy qismlari va qirralarini hisobga olish lozim, chunki bu narsa ko`p jihatdan shaxsning irodaviy sifatleri, xarakterining vazminligiga bog`liq.

Kiziqishning barqarorligi uning nisbatan jadal tarzda namoyon bo`lishi hamda uzoq davom etishi bilan ifodalanadi. SHaxsning zaruriy ehtiyojlarini yuksak darajada aks ettiradigan, shuningdek, uning psixologik tuzilishiga xos xislatlarga aylanib boradigan qiziqishlari barqaror qiziqish deyiladi. Barqaror qiziqish qobiliyatning bir ko`rinishiga o`xshash bo`lib, maqsadga yo`nalganligi bilan muhim ham individual, ham ijtimoiy ahamiyatta, qiymatga egadir.

Qiziqishlarning ba`zi holatlarda beqaror bo`lishligi insonlarning yosh, jins, tipologik xususiyatlariga bog`likdir. Bunday toifadagi odamlarda qiziqishlar g`oyatda ehtirosli kechadi, biroq qisqa muddatli bo`lishi mumkin. Masalan, bir vaqtning o`zida ular bir nechta fanlarga, tabiat hodisalariga qiziqadi, barcha narsaga ishtiyoq bilan kirishib muammo mohiyatiga chuqur kirib bormasdan, boshqa holatlar bilan mashg`ul bo`lib ketadilar. Unday xususiyatli shaxslar mashg`ulotlarga tez kirishadi va shunday yo`sinda so`nib turadi ham. Qiziqishlar salohiyatli voyaga etgan odamlarning, yoshlarning o`z iste`dodlarini maqsadga yo`naltirilgan tarzda amalga oshishini ta`minlaydi.

SHaxslardagi qiziqishlarni rivojlantirish va barqarorlashtirish uchun ularning negizini tashkil etadigan faoliyat bilan mashg`ul bo`lishga, maqsadga muvofiq ravishda shug`ullanishga, mayl uyg`otishga puxta zamin hozirlash zarur, toki qiziqishlar motiv, ehtiyoj, e`tiqod funksiyasini bajarishga aylansin.

SHunday qilib, qiziqishlar - shaxs faoliyatini asoslashning tanho jabhasi emas, lekin uning eng muhim jihatidan iboratdir.

Psixologiya fanining so`ngi davrdagi ma`lumotlariga asoslangan holda qiziqishni bir nechta darajalarga ajratish mumkin: a) sinchkovlik; b) qiziquvchanlik; v) bilishga qiziqish; g) turg`un yoki kasbiy qiziqish. Sinchkovlik qiziqishning biror narsaga nisbatan kuchli intilishdan iborat qisqa muddatli turi yoki darajasidir. Qiziquvchanlik shaxsning voqeliqdagi narsa va hodisalarga, ularning bilishga nisbatan faol munosabatidan iborat qiziqish darajasidir. Bilishga qiziqish

anglashinilgan darajadagi, maqsadga muvofiqlashgan, jismoniy va aqliy faoliyatlarning yangi qirralarini egallashga yo`naltirilgan qiziqish turidir. Turg'un qiziqish shaxsning kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan uyg'unlashgan, maqsadga erishish yo`lida faollik ko`rsatuvchi qiziqish turidir.

SHaxslar ixtiyoriga piktogramma, anagramm turli xususiyatli testlarni havola qilish ularda qiziqishning ichki mexanizmlarini keltirib chiqaradi. Bu narsa o`z navbatida ularda o`z qiziqishini o`zi boshqarish ko`nikmasini shakllantiradi, har qanday qo`zg`atuvchiga javob berishdan iborat stereotip hosil bo`ladi.

Qiziqishning bu turi va uning yuqori bosqichi shaxsning voqelikdagi ichki bog`lanishlarni, munosabatlarni bilib olishga yo`llaydi hamda ruhiy to`siqlar va qiyinchiliklarni engadigan, muvaffaqiyatsizliklardan cho`chimaydigan, qat`iyatlik, intiluvchan, toliqmas individual xususiyatni shakllantirishga yordam beradi. Odamlarda o`zini o`zi boshqarish, shaxsiy qiziqishini idora qilish, o`ziga o`zi buyruq berish, o`zini qo`lga olish, o`zini o`zi takomillashtirish singari shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish ijtimoiy, tarixiy hamda ijtimoiy psixologik ahamiyat kasb etadi.

Kosibdan shodu zurram yo`q jahonda,
Hunardan yaxshi dur ham yo`q jahonda.
Kimki shogirdlikka chin dilidan shod,
Bir kuni o`zi ham bo`lg`usi ustod.
Nosir Xisrav

V BOB. PROFESSIOGRAFIYA TO`G`RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA...

5.1. Professiografiyaning psixologik asoslari

Professiografiya deganda kasblar va ularning bir - biridan farqlanuvchi ixtisoslar tomonidan inson oddiga qo`yiladigan talablarni bayon qilish majmuasi tushuniladi.

Kasb-kor (hunar) oddiga qo`yiladigan talablarni asoslash va ularni bayon qilish o`ziga xos xususiyatga ega bo`lib, umumiy hamda xususiy jabhalarni o`zida aks ettiradi.

1. Kasb va uni ixtisosliklarining psixologik tavsifi.
2. Kasb-korning (hunarning) mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyati.
3. Kasb va ixtisoslikning ijtimoiy tavsifi.

4. Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi: yoshlarda uning ijtimoiy mavqei (nufuzi), jamoaning o`ziga xos xususiyatlari, vertikal va torizontal bo`yicha shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari.

5. Kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli egallash uchun zarur bilimlar va ko`nikmalar ko`lamining pedagogik tavsifi (maxsus mezonlar orqali kasbiy mahorat aniqlanadi).

6. Pedagogik jarayonni takomillashtirish yuzasidan takliflar, tayyorgarlik muddatlari, tadbir - choralarning umumiy tavsifi.

7. Mehnat sharoitining gigienik tavsifnomasi.

8. Kasb bo`yicha mehnat qilishga tibbiy jihatdan ta`qiqlanuvchi omillar izchilligi.

9. Kasbga psixologik nomutanosiblik, yoki kasbiy yaroqsizlik.

10. O`zini o`zi faollashtirish va identifikatsiyalash.

Kasbning inson oldiga qo`yadigan talablari majmuasi psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy, texnikaviy va pedagogik jabhalarni qamrab oladi. Kasb va ixtisos asoslarini egallovchi yoshlar shu fanlarning barcha talabalariga moslashishi orqali mutaxassislik layoqatini rivojlantira boradi.

Kasb tanlashga yo`naltirish davlatning tadbir - choralari tizimidan iborat bo`lib inson tomonidan tanlanadi, o`z hayot yo`lining ilmiy asoslanganligini ta`minlashga xizmat qiladi, u turmushda o`z o`rnini aniqlaydi va quyidagi shakllarda amalga oshiriladi;

- 1) maktabda kasbiy ma`lumotlar berish;
- 2) kasb - hunar maorifi bilan shug`ullanish;
- 3) radio, televidenie, kino, matbuoda tashviqot qilish;
- 4) kasb yuzasidan maslahatlar;
- 5) kasbga saralash (qobiliyatiga binoan);
- 6) kasbga moslashish (adaptatsiyalash).

Mazkur sohada psixologik izlanishlar olib borgan K.K.Platonov muayyan sxema ishlab chiqqan bo`lib, u «Kasb tanlashga yo`naltirish uchburchagi» deb nomlanib o`zining ixchamligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Xuddi shu bois kasb tanlashga yo`llashda, reorientatsiyalashda undan unumli foydalanish mumkin.

Kasb tanlashga yo`naltirish uchburchagining muhim bir tomoni - bu har xil kasb - hunar egasiga nisbatan qo`yiladigan talablar yuzasidan muayyan bilimning mavjudligidir. Uning ikkinchi bir xususiyatli tomoni shuki, u yoki bu mutaxassislikka nisbatan jamiyat (viloyat, shahar, tuman)ning mehnat imkoniyatiga ehtiyoji bo`yicha bilimlar mujassamlashganligidir. Yana bir o`ziga xos tomoni shundan iboratki, kasbga yo`naltiruvchining qunti, qobiliyati, shaxsiy xususiyatlari bo`yicha bilimlar umumlashtirilgan bo`lib kasbga tanlashga oid barcha jihatlar majmua holiga keltirilgandir.

Kasb tanlashga yo`naltirish uchburchagi shaxsning qiziqishi, mayli, xohishi, o`zini o`zi baholashi, nufuzi kabilarga oid materiallarni o`zida mujassamlashtiradi.

E.A.Klimov qarashlariga binoan professigramma bu:

- 1) sensor kanallarni yuklamalash, ustivor signallarning turlari faoliyat

jarayonidagi axborotlar ko'lamini va umumiy xususiyati (ko'rish, eshitish va boshqalar);

2) axborotlarni saqlash va qayta ishlash bilan bog'liq aqliy faoliyatning xususiyati;

3) xotira, tafakkur va nutqning qatnashuvi ayrim harakatlarning tavsifi;

4) ishda, mehnat faoliyatida asab – psixologik zo'riqish, tanglikning mavjudligi;

5) diqqatni boshqarish zarurati;

6) ishda muvaffaqiyatga elituvchi shaxs sifatлари, fazilatları;

7) mehnat faoliyati tuzilishini tavsiflovchi integral psixofiziologik ko'rsatkichlar.

Bizningcha, yuqoridagi mulohazalardan tashqari professiogramma oldiga quyidagi talablarni qo'yish maqsadga muvofiq.

1. Ishning qanday nomlanishi va uning nimalardan tuzilishi (ishning nomi, mutaxassislik, kasb - hunar, lavozim, ishchi o'rnini imkoniyati, mehnatning turdosh xususiyatlari va uning muhim tavsiflarining bayoni).

2. Ishning maqsadi, samaradorligi xususida ma'lumotlar.

3. Mehnat quroli sifatida nimalar qo'llanilishi.

4. Mehnat predmetining tarkiblari va ularning o'ziga xos jabhalari.

5. Mehnat faoliyati qaysi usullar yordami bilan bajarilishi.

6. Nimalarning negizida ish (mehnat, faoliyat amalga oshirilishi).

7. Mehnat mahsullarini baholash mezonlari.

8. Ishning qanday ixtisoslik talab qilishi xususiyatlari.

9. Ish qanday vositalar yordami bilan bajarilish imkoniyati va uning motivirovkasi.

10. Ishni bajarilishining sharti va sharoitlari.

11. Mehnatni (faoliyatni) tashkil qilish shakllari.

12. Mehnatning kooperatsiyasi (Kim?, Nima?, Kim bilan hamkorlikda?).

13. Mehnatning jadalligi (intensivligi) to'g'risida ma'lumotlar.

14. Mehnat faoliyatida mas'uliyatning va xavf - xatarning qaysi daqiqalari (holatlari) uchrashi.

15. Mehnat uning sub'ektiga qanday foyda, naf keltirishi (ish haqi, mukofot, ma'naviy ozuqa, imtiyoz, ijtimoiy moyillik, altruizm xislati, maqtov, jamoatchilik bahosi va boshqalar).

16. Ish yoki faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra qanday talablarga va cheklanishlarga ega ekanligi.

5.2. Kasb tanlashning umumiy masalalari

Kasb – hunar to'g'risida har xil munosabatlar hosil bo'lishining asosiy sabablaridan biri – bu maktab o'quvchilarida kasb tanlash jarayonida turli xil motivlarning namoyon bo'lishidir. Motivlar o'rtasidagi kurash ularning u yoki bu qarorga kelishlariga sabab bo'ladi. Bizningcha, voqelikka ongli munosabatda bo'lish ob'ektiv va qat'iy qarorni keltirib chiqaradi.

V.A.Krutetskiy o'spirinlarda uchrashi mumkin motivlardan quyidagilarni

alohida ta'kidlab o'tadi: 1) biror o'quv faniga nisbatan o'spirinning qiziqishi, 2) vatanga foyda keltirish istagi (o'zlarining individual -psixologik xususiyatini va qobiliyatlarini hisobga olgan holda), 3) shaxsiy qobiliyatini ro'kach qilib ko'rsatish, 4) oilaviy an'analarga rioya qilishi (vorislik), 5) do'stlari va o'rtoqlaridan o'rnak olganligi, 6) ish joyining va o'quv yurtining uyga yaqinligi, 7) moddiy ta'minlanganlik, 8) o'quv yurti ko'rinishining chiroyliligi yoki unga joylashishning osonligi singari motivlardir.

Bundan tashqari, yoshlarda boshqa turdagi motivlar ham mavjud bo'ladi. Ular qatoriga shaxsning biror kasbga, fanga moyilligi, o'z oldiga qo'ygan maqsadi, unga intilishi, qunti, kasb to'g'risidagi ma'lumoti, uning sihat - salomatligi, asab tizimining xususiyati va temperamentining xususiyatlari kabi motivlarni sanab o'tish mumkin. Biroq motivlarning boshqa xillari ham uchraydi. Lekin holatning o'zgarishiga qarab ulardan unisi yoki bunisi bosh maqsadga aylanib turadi.

Mazkur holatni tadqiq etgan yirik psixolog E.A.Klimov o'spirinlar kasb tanlash kezida; birinchidan, biror kasbning «nufuzli ekanligiga» baho borishdagi dogmalarga asoslanish, ikkinchidan, kasbga uzoq va noaniq tasavvurga binoan baho berish, uchinchidan, biror kasb egasi bo'lmish kishiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatda bo'lishni tegishli kasbga ko'chirish, to'rtinchidan, kasbning oddiy kundalik tomonini nazar - pisand qilmasdan, uning tashqi tomoniga, sirtiga mahliyo bo'lish, beshinchidan, o'rtoqlarining ta'siri ostida «kompaniya uchun» kasb tanlash kabi xatoliklarga duch kelishi mumkinligini ta'kidlab o'tadi.

O'spirinlar kasb tanlash to'g'risida yaqqol tasavvuriga ega bo'lmaganliklari boisidan ko'proq xatoga yo'l qo'yadilar. Tanlangan yoki tanlanishi zarur bo'lgan kasb undan qanday shaxs fazilatlarining talab qilishini tushunib etmaydilar. Ular o'z layoqatlarini oqilona baholashga qurbi etmaganligi uchun u yoki bu kasbni egallaganda qanday tezlikda va aniqlikda harakat qilishligini, sezish va idrok qilish xususiyatlarini, asab tizimining muvofiqlashishi mumkinligini bilmaydilar. SHuning uchun yuqorida bayon qilib o'tilgan hatolarga yo'l qo'yadilar. Biroq hozirgi davrda bunday ko'ngilsiz xolatlarining oldini olish imkoniyatlari mavjud. Buning uchun quyidagi pedagogik – psixologik va ijtimoiy xususiyatli umumiy tomonlarga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq.

1. Kasblarni o'rganish metodlarini ishlab chiqish, ularni tasniflash va lo'nda qilib ifodalash.

2. O'qituvchining kasb maorifi yuzasidan tashviqot ishlari olib borish o'qituvchilar bilan kasbga doir individual konsultatsiyalar – maslahatlar uyushtirish, o'spirin va uning ota-onasi bilan kasbga yo'naltirish metodikasini birgalikda ko'zdan kechirish.

3. O'spirinlarni kasbning asosiy guruhlari, turlari bilan yaqindan tanishtirish ; muayyan kasb oldiga qo'yiladigan shaxsning fiziologik, psixologik fazilatlari hamda kasb o'rganishning yo'llari bilan tanishtirishni tashkil qilish.

4. Mehnat ta'limi darslarida o'quvchilarda dastlabki kasbiy tayyorgarlikni yuzaga keltirish va unga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otish.

5. Psixodiagnostik va kasb tanlashga doir metodlarni amaliyotga tadbiiq qilishga moslashtirilgan turlarini ishlab chiqish.

6. Tuman va shaharlarda zamon talabiga javob beradigan kasb tanlash markazlarini jihozlash.

7. Kasb tanlashni tashviqot qilish yuzasidan o`spirinlarni ommaviy axborot vositasiga jalb qilish va ularni psixologik jihatdan tayyorlash kabilar.

Hozirgi davrda tadqiqotchilar va amaliyotchilar tomonidan kasb tanlashning metodlari va metodikalari ishlab chiqilgan. Kasblarning xususiyatlariga qarab tasniflash va ularni ma'lum tartibga solib, tizimli ravishda tavsiflashga erishilgan. Ayniqsa, E.A.Klimovning yaratgan sxemasi bu o`rinda alohida ahamiyat kasb etadi. U quyidagi kasb turlarini tavsiya qiladi.

1. Polizchi, chorvador, asalarichi, zootexnik, agronom, o`rmon barpo etuvchi - bionik mutaxassisligi «inson - tabiat».

2. Slesar, tokar, montyor, konstruktor, radiotexnik, injener - texnika mutaxassisligi «inson - texnika».

3. Ofitsiant, sotuvchi, hamshira, o`qituvchi, tarbiyachi, muhandis tashkilotchi – sotsionomik mutaxassisligi «inson - inson».

4. Bo`yoqchi, nusxa ko`chiruvchi, musiqachi, badiiy bezovchi yoki pardozlovchi, kompozitor, yozuvchi rassom - artonomik mutaxassisligi «inson - badiiy obraz».

E.A.Klimov insonning tabiat bilan munosabatga kirishishga moslashgan kasblarni bionik mutaxassisligi, insonning texnika bilan munosabatda bo`lishi natijasida yuzaga keluvchi kasblarni texnika mutaxassisligi, insonning inson bilan muomalasi orqali vujudga kelgan kasb - hunarlarni sotsionomik mutaxassisligi va nihoyat insonni badiiy obrazlar yaratishga undovchi kasblarni artonomik mutaxassisligi deb ataydi.

Oddiyroq tilda ifodalaganda: a) insonni tabiatga xizmat qildirishga mo`ljallangan kasblar; b) insonni texnikaga xizmat qildiruvchi kasblar; v) insonni inson xizmatiga moslashtirilgan kasblar; g) insonni badiiy obrazlar ustida ishlashga undovchi kasblar singari turlarga ajratish mumkin. Lekin mazkur kasblar tasnifi mavjud barcha kasblarni birma - bir sanab o`tishni o`z oldiga maqsad maqsad qilib qo`ymaganligi sababli, ularning ko`pchiligi o`z ifodasini topmagan.

Kasb tanlashga yo`llanma berishning va uni tashviqot qilishning usullaridan biri - ko`rgazmali vositalar, fotostendlar, kitoblar ko`rgazmasi, yosh rassom va tabiatshunoslar ijodiy faoliyatining mahsulotini namoyish qilish, naqqoshlar ijodiy faoliyatining mahsulotini namoyish qilish, naqqoshlar va texnika to`garagi ishlarini ko`rgazmalarga qo`yishdir. Bundan tashqari, muzeylarga ekskursiyalar uyushtirish orqali u yoki bu kasbga nisbatan qiziqishni vujudga keltirish mumkin. O`spirinlarda hosil bo`ladigan praksik (lazzatlanish, rohatlanish) hislar kasbga mehrini oshiradi va unga nisbatan mustahkamlaydi.

Psixolog M.G.Davletshin kasb tanlashni uch boskichdan kelib chiqqan holda (kasb maorifi, kasbiy maslahat, kasbga yo`naltirish) shaxsning kasb - hunarga yaroqliligi (layoqati)ning ichki tomonlarini ochishga harakat qiladi: a) kadr tanlash davrida shaxsning umumiy yaroqliligi (layoqati); b) kasb- hunar

tanlashda uning qaysi kasb turiga loyiqligi; v) kasbga o`rgatishda shaxs sifatlarini shakllantirish imkoniyatining mavjudligi haqidagi savollarga javob olishga intiladi. Muallifning fikricha, o`spirinning kasbga yaroqliligini aniqlaganda uch muhim narsaga e`tibor qilish maqsadga muvofiqdir: kasbga munosabat, qobiliyat, qo`nikma va malakalar. Odamning kasbga yaroqliligini aniqlashda uning qiziqishi, irodasi, qobiliyati, maxsus bilimi, ko`nikmalarining jips aloqasini ifodalagan holda olib qarash oqilona yo`ldir.

YUritilgan mulohazalardan ko`rinib turibdiki, kasb - hunar to`g`risida axborot, kasb haqida maslahat vositalari ongli kasb tanlash uchun etarli emas. SHuning uchun o`spirin o`quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularni mustaqil bilim olishga o`rgatish kasb tanlashda o`z kuchini muayyan faoliyatda sinab ko`rishga imkoniyat yaratadi. Lekin bu bilan kifoyalanish, qanoat hosil qilish shart emas, balki boshqa yo`l va vositalarni qidirish, izlash darkor.

Mehnat psixologiyasi namoyondalari kasb tanlashning o`zgacha usullarini tavsiya qilmoqdalar. Jumladan, barcha fanlarni o`qitishda politexnik xususiyati va xossasini chuqurlashtirish; tabiiy - matematik sohadagi fanlarda atrofdagi ishlab chiqarishdan ob`ekt sifatida foydalanish; ijtimoiy turkumdagi fanlarni o`qitishda o`lkashunoslik materiallarini qo`llagan holda faoliyat uyushtirish o`quvchilarning kasbga nisbatan qiziqishini orttirish va mehnat qilishga ularni axloqan tayyorlash; fan asoslarini egallashda kasb haqida axborotlar berib borish; mehnat sohalari to`g`risida kasb tanlovchiga mustaqil tanishish sharoitini yaratishdir.

O`quvchilarni professiogramma bilan tanishtirishda bosh maqsad quyidagi tarkibiy qismlarni, jihatlarni o`z ichiga qamrab oladi: a) asosiy mehnat qurollari - kasb tanlovchining diqqati, shijoati, fikr - xayoli - xuddi shu qurollarga qaratilgan va yo`naltirilgan bo`lishi kerak; b) asosiy mehnat operatsiyalari: mehnat quroli bilan qanday faoliyatni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini aniqlash va qaysi sohalarda ishlatish mumkin ekanligini bilish; ishlab chiqarish jarayonidagi operatsiyalarning rolini to`g`ri tasavvur qila olish; operatsiyalarning yangi variantlarini qidirish va kashf qilish uchun harakat qilish; v) asosiy qurollar va vositalar: qo`l aslahalaridan - slesar, xirurg, skripkachi, g`ijjakchi, kamon chaluvchi kabi kasb egalari foydalanadi; g) mehnat sharoitlari: kasb tanlovchini o`rab turgan tabiiy muhit va sharoitlar, kishilar va hokazo.

YUqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda o`spirinlarning qiziqishi, mayli, ehtiyoji, iqtidori, malakasini hisobga olgan holda to`g`ri yo`naltirish mamlakat taraqqiyoti uchun puxta zamin hozirlaydi. Bu haqda "Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi"da ibratli fikrlar bildirilgan.

5.3. O`qituvchilik kasbining umumiy masalalari

Sobiq sovet psixologiyasida o`qituvchi kasbga oid qator tadqiqot ishlari olib borilgan, ularni I.V.Straxov, N.V.Kuz`mina, A.I.SHcherbakov, F.N.Gonobolin, V.A.Krutetskiy, M.G.Davletshi; R.Z.Gaynutdinov kabilarning yondashuvlari muhim ahamiyatga ega. Pedagoglardan V.A.Slastenin, S.R.Rajabov, M.O.Ochilov singari olimlar bu sohaning

rivojlanishiga o`ziga xos hissa qo`shganlar.

Bundan tashqari, sobiq sovet psixologiyasida kash — hunarga oid ma'lumotnomalar xaritasi ishlyA chiqilgan. Bu sohada G.F.Pavlyukning o`qituvchilya ixtisosligiga taalluqli munosiblik va nomunosiblya ma'lumotnomalar xaritasi alohida ahamiyat kasb etadG Pedagogik ixtisos

- ixtisoslikka munosiblikyup^ modifikatsiyasi xaritasi quyidagilarni aks ettiradi:

1) jamiyat ehtiyojlariga mos tushuvchi yuksa darajadagi qarashlar, e'tiqodlar, ideallar shakllanganligi (jamoaviy) yo`nalganlikni ifodalov shaxsning ijtimoiy — siyosiy faolligi;

2) bolalarga nisbatan mehr — muhabbat, ularni ehtiyojlari va qiziqishlarini tushuni ko`nikmasining mavjudligi;

3) pedagogik kuzatuvchanlik (pertseptiv qobiliyat)

4) hayot va faoliyatning u yoki bu jabhalar odamlar xatti -harakatlarining xususiyatlari oqilona tushunish va izohlashga qobillik;

5) o`zgaruvchan shart - sharoitlarda omilkorlik bilan mo`ljal olish qobiliyati;

6) tashkilotchilik va boshqaruvchanlik qobiliyatlarga ega;

7) umumiy va bilishga oid qiziqishlarning ko`pqirraliligi;

8) maqsadga erishish yo`lida irodaviy zo`r berishga tayyorlik va sobitqadamlilik kabilar.

O`qituvchilik kasbiga nomunosiblik xaritasida quyidagi omillar o`z aksini topadi (modifikatsiya bizniki - E.G`):

1) qarashlar, e'tiqod (maslak), ideallar ko`rsatkichining pastligi;

2) o`zgalar hisobiga o`z shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga tayyorlik, shaxsiyatparast, g'arazgo`y yo`nalishga egalik, o`z qiziqishlarini umumiyatdan ustun ko`rish;

3) bolalar (o`qituvchilar)ga loqayd, befarq munosabat;

4) aqliy taraqqiyot (intellektual) darajasining quyiligi (pastligi);

5) chidamlilik, topqirlik, tashabbuskorlik, tirishqoqlik, sobitqadamlilikning mavjud emasligi, irodasizlik;

6) ayrim ruhiy kasalliklar alomatlarining mavjudligi;

7) nutq faoliyatida sezilarli nuqsonlarga egalik, eshitish sezgisi va qabul qilish, payqash hissining etishmasligi va boshqalar.

Professiogrammaning psixologik jihatlarini to`g`risida mulohazalar yuritilganda mana bu tomonlarga e'tibor berish maqsadga muvofiq deb o`ylaymiz:

I. O`qishga munosabat va intellektual sifatlar: bilimlarning chuqurligi, turli o`quv fanlarini o`zlashtirishning intellektual (aqliy) imkoniyatlari, salohiyatlilik va qiziquvchanlik, ijodiy faoliyatga qobillik, ma'naviy qiziqishlarning ko`lami, fikrni bayon qila olish uquvi, o`qiganlik, ma'lumotlilik.

II. Axloqiy - irodaviy fazilatlar: serharakatlilik, tirishqoqlik, mustaqillik, hissiy faollik, irodaviy qat'iyatlilik, odoblilik, ezgulik, mehr- muhabbat, dilkashlik, rostgo`ylik, haqgo`ylik, kamtarlik, xushmuomalalilik, vazminlik (bosiqlik).

III. Ishbilarmonlik xislatlari: tashkilotchilik qobiliyati, mehnatsevarlik, so`ziga sodikdik, o`ziga tanqidiylik, printsipallik, qiyinchilikni engish uquvi, tashabbuskorlik, amaliyotchanlik, do`stlar orasida nufuzga egalik.

IV. Pedagogika institutiga kiruvchilar uchun tavsiya motivlari: maktabdagi fan to'garaklari mashg'ulotlariga turg'un (barqaror) qiziqish; maxsus sinflar - (maktablar) mashg'uloti bilan ta'lim jarayonini muvofiqlashtirish; havas va ota - onaga munosabat; jismoniy mehnatga munosabat; o'qituvchilik kasbiga moyillik va barqaror qiziqish: institutga kirish uchun tavsiya qilingan ixtisos va fakul'tet abituriyentni o'ziga tortuvchi (jalb qiluvchi) sevimli o'qituvchi va uning shaxs fazilatlarini; sevimli fan uni o'zlashtirishdagi yutuqlar; maktab va maktabdan tashqari o'qituvchining ijtimoiy va kasbiy faoliyati: ijtimoiy faoliyatda tashabbuskorlik va faollik darajasi; qaysidir masala bo'yicha o'qituvchilar davrasida ma'ruza va chiqishlar qilish; qo'shimcha adabiyotlardan foydalanish; kasb va ixtisoslik tanlashda mustaqillik va tashqi omillarning unga ta'siri; hukm va xulosa chiqarishda mustaqillik: o'qituvchi mehnatining hajmi bo'yicha tasavvur hosil qilish.

Agar bo`lmasa yo`l boshlaguvchi pir,
Solur bo`ynunga shayton domi tazvir.
Ajab yo`ldur tamomi mehnatu ranj,
Va lekin har qarichda bir nihon ganj.
So`fi Olloyor.

VIBOB. KASBIY TAYYORGARLIK VA ILK O`SPIRINLIK

6.1. O`qitishning faol metodlari kasb tanlashning asosi ekanligi

6.1.1. Dasturlashtirilgan o`qitish metodi

O`kitish jarayonini boshqarishning imkoniyatlarini kidirish dasturlashtirilgan ta`limning psixologik asoslarini ishlab chiqish bilan bog`likdir. Dasturlashtirishni tushunish uchun o`quv jarayonini uning qatnashchilari, chunonchi, ta`lim beradigan, bilimlarni etkazadigan o`qituvchi va o`qitiladigan, axborotni o`zlashtiradigan talaba yoki o`quvchi tomonidan sxematik tarzda tasavvur qilish lozim. O`qituvchi bilan o`quvchi yoki talaba o`quv jarayonining ikki sub`ektidir, ya`ni ta`limning ob`ekgidir. Kibernetika atamasi bilan ifodalaganda, to`g`ri va teskari aloqalarning kanallari harakat qiladi, buning. natijasida o`qituvchi bilan o`quvchi o`zaro axborot almashadilar. O`qituvchi mavzuni tushuntiradi, isbotlaydi, dalillar keltiradi, tajriba qilib ko`rsatadi, o`quvchi tushunishga, o`zlashtirishga intiladi. Ushbu jarayonda «to`g`ri aloqa kanali» orqali axborot sub`ektidan (o`qituvchidan) ob`ektga (o`quvchiga) uzatiladi. Ta`limning muvaffaqiyatli amalga oshipsh uchun «teskari aloqa kanali» ham harakatlanishi lozim. O`qituvchi o`quvchining qanday bilim olayotganligi to`g`risida ma`lumotga ega bo`lmay turib, u faoliyatini davom ettira olmaydi. Ta`lim jarayoni «teskari aloqa kanali»ning ishlashini taqazo etadi, chunonchi, o`quvchi o`zlashtirilgan bilimidan javob qaytaradi, materialni takrorlaydi, o`qituvchi uni tinglaydi va unga baho qo`yadi. «Teskari aloqa kanali» asosida o`qituvchi o`quvchining bilim olishi yuzasidan u yoki bu darajada xulosa chiqaradi va tuzatishlar kiritadi, keyingi bosqichni rejalashtiradi.

Dasturlashtirilgan ta`limda an`anaviy ta`limda uchraydigan salbiy tomonlari barham topadi. Dasturlashtirilgan ta`lim o`quv jarayonini uzluksiz ravishda nazorat qilish va boshqarishni ta`minlaydi.

Dasturlashtirilgan ta`lim o`qitishni shunday tashkil qilishni talab qiladiki, bunda bilim olayotgan o`quvchi oldingi materialni o`zlashtirmasdan turib, navbatdagi qadamni qo`ya olmaydi. Material qat`iy mantiqiy izchillikda joylashtirilgan mayda «portsiya» yoki «doza» lardan tashkil topgan bo`ladi. O`quv materialining bunday tuzilish «dastur - programma» deyiladi, «portsiya» lar o`quvchining ko`rish analizatoriga (chet tilini o`zlashtirishda magnitofon tasmasiga yozib olish) mo`ljallanishi mumkin.

Xuddi shu tariqa «teskari aloqa kanali» uzluksiz ravishda ishlab turadi. Ta`limning navbatdagi va keyingisiga o`tishga imkon beriladi. Bu operatsiyalarni ta`limiy mashina bajarishi mumkin yoki dasturlashtirilgan darslikda joylashtirilganligi

bilan belgilanadi.

Dasturlashtirilgan ta'lim bilish faoliyatining har bir qadamini qat'iy nazorat qilishni ta'minlaydi. Teskari aloqa kanali uzluksiz harakat qiladi va o'zlashtirishning individual xususiyatlariga muvofiq o'quv jarayonini tartibga solib turish imkonini yaratadi. Mazkur ta'lim metodida o'qituvchi o'quv jarayonining borishiga faolroq ta'sir ko'rsatadi, o'qitishga individual yondashishni amalga oshiradi va tarbiya jarayoni bilan ko'proq shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

6.1.2. Muammoli o'qitish metodi

Muammoli ta'lim metodi faol o'qitish metodlaridan biri bo'lib, o'zining yuksak ko'rsatkichi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Muammoli vaziyat o'z ichiga quyidagi muhim tomonlarni qamrab olishi mumkin, goho ularni bosqichlar deb yuritish qabul qilingan. Birinchidan, muammo qo'yilishini inson tushunib etishi, ya'ni topshiriq ifodalanishini anglashi, ikkinchidan, muammoni hal etishga yordam beruvchi vosita, usul, yo'l, aqliy harakatlarni shaxsning o'zi izlab topishi va ularni ma'lum tizimga solish, uchinchidan, inson muammoni hal etish uchun saralangan usullarni avvalgi usullardan ajratish, ya'ni ularning salbiy tomonlarini olib tashlash, to'rtinchidan, o'quvchi muammo echimining to'g'riligiga ishonch hosil qilishi uchun tanqidiy nuqtai nazardan tekshirib chiqishi kabilar.

Muammoli, vaziyat mana bunday shartlarga rioya qilingan taqdirdagina ijobiy natijalar beradi. Birinchidan, muammoli vaziyatni odamlarning yosh xususiyati, axborotlarni egallash va o'zlashtirish darajasi, individual xususiyatlari va qobiliyatini hisobga olgan taqdirdagina vujudga keltirish mumkin. Muammoli vaziyat ularning kuchiga, iqtidoriga mos qilib yaratilishi lozim, ammo o'ta sodda yoki o'ta murakkab bo'lmasligi joiz. Ikkinchidan, tanlangan muammo qandaydir tashqi turtkiga, ya'ni muayyan yo'llanmaga, ko'rsatmaga tayanmasligi shart. Uchinchidan, muammoni hal qilish yo'lini, usulini vaziyatni tushungan holda kishilarning o'zlari mustakil topa bilishlari va qo'llashlari kerak. To'rtinchidan, qo'yilgan muammoni qanday tartibda hal qilish zarurligi ya'ni voqelikning ayrim xususiyatlarini yoritish muammo tarzida bo'lishi maqbul. Beshinchidan, muammoni «ijodiy» hal qilish imkoniyati yaratilgan bo'lishi shart, bunda berilgan matndan tashqari, ayrim ijodiy to'ldirishlar, qo'shimchalar bilan uni boyitish echimini qidirish vazifasini qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Muammoli o'qitish jarayoni o'quvchilar yoki talabalar oldida muammoli vaziyat yaratish, o'quvchi bilan o'qituvchi hamkorligi, o'qituvchining umumiy rahbarligida, talabalarning mustaqil faoliyatini amalga oshirish natijasida mazkur vaziyatni aniqlash, tan olish, echimini qidirish va hal qilish uchun vositalar tanlashda o'z ifodasini topadi.

Muammoli vaziyat sub'ekt bilan ob'ektning o'zai ta'sir etishini ifodalab, sub'ektga masala (topshiriq)ni hal qilishni, to shu davrgacha unga noma'lum bo'lgan bilimlarni va aqliy faoliyat usullarini aniqlashni talab qiladigan psixik holat

sifatida gavdalanadi. Muammoli vaziyatning tuzilishi insonning intellektual faoliyatini muayyan maqsadga yo`naltiruvchi bilish ehtiyojidan, oqibat natijasida egallash zarur bo`lgan noma'lum bilimlar, aqliy harakat vositalari va usullaridan hamda imkoniyat tarzdagi psixik qo`zg`atuvchilardan iboratdir.

Muammoli vaziyatda yangilikni anglab etmaslik, uni echish zarur bo`lgan faoliyatni amalga oshirishni uddasidan chiqmaslik, mazkur holatda echilishi shart hisoblangan faoliyatga va shart - sharoitlarga taalluqli noma'lumlik, qo`yilgan masalani fikr yuritish operatsiyalari yordami bilan egallash jarayonlari ishtirok etadi. Muammoli vaziyatni vujudga keltirish va uni hal qilish uchun unda izlanadigan noma'lumlik, yangilik, noaniqlik, izlanuvchida esa qidirib topish imkoniyati, shuningdek yangi bilimlarni o`zlashtirishga nisbatan ehtiyoj mavjud bo`lishi zarur.

6.1.3. Hamkorlikda o`qitish metodi

Hamkorlikdagi mahsuldor faoliyatni psixologik jihatdan o`rganishni V.YA.Lyaudis boshchiligidagi psixologlar guruhi amalga oshirib kelmoqtsa. Unish asosiy maqsadi yangi psixik fazilatlarning shakllanishida o`qituvchi bilan talaba (o`quvchi) hamkorligining rolini ifodalashdan iboratdir. Mazkur nazariya asosida o`quv vaziyatini talaba shaxsining rivojlanishidagi «yangi kamolot zonasi» nigina emas, balki «pertseptiv rivojlanish zonasi» ni yaratadigan yo`sinda loyihalash mumkin.

V.YA.Lyaudis o`quv vaziyati tarkibidagi to`rtta o`zgaruvchi holatni ko`rsatadi: 1) tashkiliy o`quv jarayonining mazmuni; 2) ta`lim mazmuni va o`quv faoliyati usullarini o`zlashtirish; 3) talaba bilan o`qituvchining o`zaro ta`siri va hamkorlik tizimi; 4) ta`limdagi o`zgaruvchan omillarning o`zaro aloqasini takomillashtirish.

O`zaro hamkorlikning muhim omili va talabalarning o`zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos o`qituvchi bilan talaba hamkorligining shakllaridir. Muallif hamkorlikning sakkizta shakli mavjudligini ta`kidlab o`tadi: 1) faoliyatga kirish; 2) mustaqil harakatlar (o`qituvchi bilan talaba hamkorlikda bajaradilar); 3) o`qituvchi harakatlarni boshlab beradi va unga talabani jalb etadi; 4) taklidiy harakatlar (o`qituvchidan ibrat olgan talaba ana shu namuna asosida harakat qiladi); 5) madad harakatlari (o`qituvchi talabaga oraliq maqsadni va unga erishish usullarini tanlashga yordam beradi hamda oxirgi natijani nazorat qiladi); 6) o`zini - o`zi boshqarish xarakterlari (o`qituvchi umumiy maqsadni ko`rsatishda va oxirgi natijani baholashda ishtirok etadi); 7) o`zini - o`zi qo`zg`atuvchi harakatlar; 8) o`zini uyushtiruvchi harakatlar.

Hamkorlik faoliyati uchta o`zaro bog`liq fazadan iborat ekanligi V.YA.Lyaudis tomonidan ko`rsatib o`tiladi, jumladan, birinchi faza «faoliyatni egallash» deb nomlanib, u o`z ichiga ushbu hamkorlik shakllarini qamrab olgandir: 1) o`qituvchi bilan talabalar o`rtasidagi birgalikda amalga oshadigan harakatlarni turkumlarga ajratuvchi tizim; 2) talabalarning o`qituvchi faoliyatiga taqlid qilishga asoslangan harakatlari yig`indisi; 3) talabalar tomonidan qo`llab - quvvatlanadigan harakatlar majmuasi; hamkorlik faoliyatining ikkinchi fazasi - talabalarni o`qituvchi faoliyatiga muvofiqlashtirilgan hamkorlik harakatlari

majmuasi; 4) talabaning o'zini - o'zi boshqaruvchi harakatlari tizimi; 5) talabalarning o'zini - o'zi qo'zg'atuvchi xatti - harakatlari va boshqalar. Hamkorlik faoliyatining uchinchi, fazasi - hamkorlik faoliyatidan yangi bir taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishda, takomillashishda, shuningdek, o'qituvchi bilan talaba hamkorligi sheriklik, teng huquqlilik darajasiga o'sib o'tishda o'z ifodasini topadi.

Hamkorlik faoliyatini amalga oshirish va uni qayta qurish jarayoni bir qator qonuniyat tarzidagi holatlar, aloqalar shaklida namoyon bo'lishi mumkin. O'quv faoliyatining operatsional predmetli jabhasini idora qilish quyidagicha amalga oshadi: a) operatsional ijroiyy harakatlar; b) orientir qidiruv harakatlari; v) bilishga oid orientir harakatlar ma'lum davrgacha talabalarni hamkorlik faoliyatining ma'noviy, tashkiliy jarayonlariga taalluqli hamkorlikning tarkibiy qismlarini boshqarish funksiyasini bajarib turadi. Birinchidan, harakatning ijtimoiy - tashkiliy, motivatsion - ma'noviy, predmetli tashkiliy qismlari faol ishtirok qiladi hamda hamkorlik faoliyatini mahsuldor bo'lishga ta'sir o'tkazadi. Ikkinchidan, o'qituvchining talabalarga tavsiya qilingan, mo'ljallangan hamkorlik o'quv faoliyati shakllaridan o'qituvchining rahbarligida o'zini - o'zi boshqarishga o'sib o'tish jarayoni yuzaga keladi.

Oliy maktab ta'limi samaradorligini oshirishda, hamkorlik faoliyatini yo'lga qo'yishda talabalarning aqliy imkoniyatlari, zahiralari umumiy saviyasi, bilimlarni o'zlashtirish darajasi, o'qishga munosabati, o'zini - o'zi boshqarish darajasini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki talabalarda uchraydigan ijtimoiy psixologik, bilishga oid kasbiy qiyinchiliklarning oldini olish uchun ta'kidlab o'tilgan mezonlarni aniqlash ko'zlangan maqsadni amalga oshirish sari etaklaydi.

6.1.4. Ta'limni boshqarish metodi

Ta'limni omilkorlik bilan boshqarish maqsadida sobiq ittifoq psixologlari P.YA.Gal'perin, N.F.Talizina «O'quv faoliyatini bosqichli shakllantirish» nazariyasini ishlab chiqdilar. Ular aqliy xatti - harakatlarni MODDIY holda tashqi nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo'lishini izohlab berdilar. Aqliy faoliyat xatti - harakatlarning birinchi bosqichi rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o'z ifodasini topadi. Aqliy xatti - harakatlarning ikkinchi bosqichi ko'rgazmalardan olgan tasavvurlari to'g'risida o'quvchilarning ovoz chiqarib fikr yuritishidan iboratdir. Uchinchi bosqich esa sub'ekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, xususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo'ladi. Ana shu bosqichlarni talabalarga tushuntirish orqali ularni o'zini - o'zi boshqarishga o'rgatish mumkin.

Biz (E.G'.) «O'quv faoliyatini boshqarishning umumlashgan usullarini egallash» nazariyasini ishlab chiqdik (g'oya E.A.Kabanova - Mellerniki), fikrimizcha, o'quv faoliyatini boshqarish quyidagi tarkiblardan iboratdir: 1) o'quv faoliyatini rejalashtirish; 2) o'zini - o'zi nazorat qilish; 3) keng ko'lamdagi bilimlar va ta'limiy usullarni sistemalashtirish; 4) o'z faoliyatini o'zi boshqarish usullarini egallash va yangisini topish; 5) shaxsiy qiziqishini idora qiluvchi usullarni egallash; 6) o'z diqqatini o'zi boshqarish usullarini o'zlashtirish

kabilar. Bizning talqinimizcha, o`quv faoliyatini boshqarish deganda, maqsadga yo`naltirilgan, rejalashtiriladigan, nazorat qilinadigan, sistemallashtiriladigan, tashkil qilinadigan, mustaqil bilim olishga qodir bo`lgan faoliyat tushuniladi.

Bizningcha, ta`lim faoliyati o`z ichiga quyidagilarni qamrab olish zarurligini ta`kidlab o`tish lozim: a) ma`lum bir ideal va amaliy faoliyat turini muvaffaqiyatli tashkil qilish uchun tevarak – atrof to`g`risidagi muhim xususiyatlar va qonuniyatlarni o`zlashtirish; b) mavjud ma`lumotlar va axborotlarni o`zlashtirib olishga yordam beradigan usul va operatsiyalarni egallash; v) ko`zlangan maqsad va muammo shartiga mos ravishda omilkor uslub, oqilona yo`l – yo`riq va operatsiyalar tanlash hamda nazorat qilish uchun nazarda tutilgan informatsion materialdan foydalanish usullari bilan talabalarni qurollantirish va hokazo.

Bizning nuqtai nazarimizcha, o`quv faoliyatini rejalashtirish usullariga ish vaqtini, topshiriq hajmini, murakkabligini, o`ziga jalb etish darajasini va qiziqarililigini hisobga olgan holda oqilona taqsimlash, aqliy mehnatni kun tartibiga binoan omilkorlik bilan tashkil qilish kiradi. O`zini – o`zi nazorat qilish talabalarda ko`nikma va malakalarning shakllanishida, uning o`z o`quv faoliyatidagi xatolarni anglab olishda, bu xatolarni oqilona yo`l bilan tuzatishda juda qo`l keladi. Talabalarni diqqatini boshqarishga o`rgatishda ko`z yugurtirish, ko`rgazmali materialni chuqur tahlil qilish, mantiqiy xatoni matndan topish, mantiqiy urg`uga e`tibor berish, matndagi xatolarni aniqlash usullaridan foydalaniladi. Talabalar yoqtiradigan, ularni qiziqtiradigan o`quv materiallarinigina emas, balki murakkab, hatto zerikarli bo`lgan ilmiy – nazariy bilimlarni egallash uchun ham butun zehni qaratish kerakligi oydinlashadi. Toki talabalarda qiyinchiliklarni eng olish uquvi, o`zini - o`zi qo`lga olish fazilati, o`ziga o`zi buyruq berish va o`zini – o`zi uyushtirish kabi shaxsiy sifatlari tarkib topsin.

O`qitishning mazkur shakli o`quv faoliyatining motivatsion, orientirlash, operatsional, nazorat qilish, baholash, tekshirish, tahlil etish tarkibiy qismlarini bir davrning o`zida o`rganishni boshqarishning psixologik mexanizmlari doirasini yanada kengaytiradi, murakkab ichki holatlar to`g`risida yangi qonuniyatlar echilishini ta`minlaydi. Talabalarda o`quv faoliyatini boshqarishning barqarorligi, mustahkamligi, puxtaligi bo`lg`usi mutaxassislarning irodaviy zo`r berishi, ma`naviy ehtiyoji, shaxsiy mosligi, dunyoqarashi, pozitsiyasi, anglashilgan o`quv motivlariga, ularning aqliy va axloqiy kamolot darajasiga bevosita aloqadordir. Boshqarishning samaradorligi bo`lg`usi o`qituvchining maqsadiga, kun tartibiga, ish rejasiga, sanitariya - gigiena qoidalariga rioya qilishiga bog`liq.

Jahon psixologlari yuqoridagi o`qitish shakllaridan tashqari yana bir nechtasini ilmiy jamoatchilik hukmiga havola qilganlar:

- 1) o`qitish mazmunini murakkablashtirish (L.V.Zankov);
- 2) nazariy umumlashtirish va refleksiya (D.B.Ельконin, V.V.Davidov);
- 3) ta`limni algoritmlashtirish (jamo);

4) suggesteziya yoki hissiy ta'sir o'tkazish (G.Lozanov) va hokazo.

6.2. Ilk o'spirinlik psixologiyasi

O'spirin yigit va qizlar u yoki bu holatni tahlil qilgan kezida uning mohiyatiga, asosiy jihatiga, muhim xususiyatlariga, birlamchi belgilariga sinchkovlik bilan munosabatda bo'ladilar. Mustaqil bilim olish kezida tanishgan va ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan bayon qilingan xabarlar, axborotlar hamda ma'lumotlarga ishonch hosil qilish uchun, shuningdek qanoatlanish maqsadida faol harakat qilishga moyil bo'ladilar. Biroq o'spirinlar o'smirlar kabi obro' nufuz ketidan ko'r - ko'rona ergashmaydilar, agar kasb etsa, faqat shundagina muayyan ialanishga kirishadilar. Har bir darsda tanishishga to'g'ri keladigan materiallarning asl mohiyatiga, inson faoliyati uchun zarur ekanligiga, mavjud xabarlarning ob'ektiv voqelikdan iboratligiga ishonch hosil qilish uchun ijodiy izlanadilar.

Ba'zan ta'lim jarayonida o'spirin o'quvchi tomonidan o'rganilayotgan materiallarga nisbatan e'tiroz yoki shubha tug'lsa, ayrim o'qituvchilar uni nohaq ravishda qoralaydilar, shaxsiyatiga tegishgacha borib etadilar, hatto «ishonmovchi» likda ayblaydilar. Aslida ilmiy nuqtai nazardan bu holatni o'rganib, o'quvchida aql - zakovatni oqilona yo'llar bilan o'stirish uchun favqulotdagi holatdan uning xarakter xususiyatini qoralamasdan, balki rag'batlantirish, to'g'ri baholash kerak. O'spirin davrining ushbu xislatining o'sishi natijasida o'quvchi o'g'il va qizlarda narsa va hodisalarni asoslash, dalillash, chin mohiyatiga boshqalarni ishontirish kabi aqliy kamolotga yordam beruvchi, bilimlarni puxta va mustahkam o'zlashtirishga etaklovchi aqliy faoliyatining tarkibiy qismlarini yanada takomillashtiradi.

O'spirinlik yosh davriga kelib, yuqori sinf o'quvchilari aqliy faoliyatdan unumli foydalanish texnikasi va metodikasi bilan etarli darajada qurollangan bo'ladilar. Kezi kelganda ular o'z o'quv faoliyatini o'zi boshqarishning ham uddasidan chiqa oladilar. Ushbu yuksalish mavjudligiga qaramasdaya o'spirin yigit va qizlarda mazkur sohada ma'lum darajada xato va kamchiliklar uchrab turadi. Ularda bir tomondan narsa va hodisalarning isbotlanmaslik xususiyati ko'zga tashlansa, ikkinchi tomondan esa, aql - zakovatning tezashtiruvchi, faollashtiruvchi har xil xarakter va xossaga ega bo'lgan o'quv faoliyati usullarini o'zlashtira olmaganlik namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'qish va o'qitish jarayonida fikr yuritish operatsiyasini jadallashtiruvchi omilkor usullardan oqilona foydalanish yuqori samaraga erishtiradi.

Tafakkur qilish faoliyatida mustaqil harakat qilishning yo'qligi va nochor holatda ekanligi yuqori sinf o'quvchilarining eng muhim kamchiliklaridan biri hisoblanadi. Agarda ularga ma'lum davrga taalluqli badiiy adabiyot rivojiga obzor xarakteristika berish talab qilinganda, mazkur asarlar yuzasidan mustaqil hukm chiqarish topshirilganda, aniq qarorga kelish talab qilinganda qanday harakat qiladilar?

Olib borgan kuzatishlarning ko'rsatishicha, birinchidan, o'quvchi asar parchasining bir necha bor o'qib chiqishi, lekin hech qanday xulosa chiqarmasligi mumkin. Ikkinchidan, o'qituvchi ma'ruzasining izchil va sistemali esga tushirib,

ularni mexanik ravishda, ma'nosiga tushunmasdan so'zlab berishi mumkin. Uchinchidan, o'zi shaxsan o'zga kishilardan uqib olganlari, tinglaganlari bilan o'qituvchi ma'ruzasini o'zaro aralashtirib, qorishtirib qo'yilgan muammoga javob berishga intiladi. To'rtinchidan, o'z shaxsiy fikrini bayon qilishga qiynalsa, o'z so'zi bilan tushintira olmasa, u holda berilgan asarlardan ko'chirmalar keltirishga harakat qiladi va hokazo.

O'spirin yigit va qizlar goho fikr yuritishga erinib, darslik va qo'llanmalarda bayon qilingan materiallarni hech o'zgarishsiz (ularni tushunib olmasdan) «tayyor holda» egallashga (uqib olishga) intilib, hatto darsliklarda va boshqa birlamchi manbalarda ham javobi kam uchraydigan muammolar yuzasidan ijodiy izlanishlarga harakat qilmaydilar. Lekin o'quvchilar ta'lim mazmuni, shakli va o'quv faoliyatining xarakteri, maqomi ularning oldiga yuksak aql - zakovatli bo'lishni talab qilayotganligini xayollariga ham keltirmaydilar.

O'spirinlarning xarakterli xususiyatlaridan yana biri, bu ularning o'zlashtirayotgan o'quv materiallarini mustaqil ravishda mavhumlashtirish (abstraksiyalash) va umumlashtirish imkoniyatiga qodir ekanligidir. Ana shu tariqa fikr yuritish orqali o'quvchilarda nazariy tafakkur vujudga keladi. Bilim va saviyaning kengayishi - o'qishga qiziqishni rivojlantiradi, u asta - sekin o'quv fanlariga qiziqishga o'sib o'tadi.

Katta maktab yoshidagi o'quvchilarda nazariy tafakkurning shakllanishida darsdan va sinfdan tashqari mustaqil mashg'ulotlar, mutolaa qilish muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan har xil to'garaklarda qatnashish o'quvchi bilimni chuqurlashtirib, bilim doirasini kengaytiradi. Agarda to'garaklar shaxsiy tashabbus asosida hukm sursa, yigit va qizlar ularga qatnashsalar, ijodiy izlanish zaminiga qurilsa, u holda ko'zlangan natijaga erishiladi. Gumanitar va tabiiy fanlar bo'yicha tuziladigan to'garaklar, olimpiadalar, konkurslar, maktab amaliyotida yaxshi samara bermoqda. To'garaklarning ta'siri ostida o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish, aqlning tanqidiyligi, nutq madaniyati va texnikasi, notiqlik san'ati o'sadi.

O'spirin yigit va qizlar tafakkurining mustaqillik darajasini vujudga kelishida o'qituvchi shaxsining roli juda katta. Birinchidan, o'qituvchi o'spirinlarda o'rganilayotgan qonuniyat va xossalar to'g'riligi haqida ishonch tuyg'usini hosil qiyaadi, o'tilayotgan mavzular mazmuni bo'yicha qanoatlanish hissini vujudga keltiradi, voqelikni isbot qilishga, bildirilgan mulohazalarni dalillashga o'rgatib boradi. SHuning bilan birga, sanab o'tilgan jarayonlarni amalga oshirish uchun, qo'yilgan muammoni hal etish uchun qulay usul va metodlardan foydalanish yo'l - yo'riqlari bilan qurollantirib boradi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilarni tanishayotgan narsa va hodisalar bo'yicha original, yangicha fikr yuritishga, har bir holatga ijodiy yondashishga o'rgatadi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun u ularni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtiradi va foydalanshp yo'llarini tushuntiradi. Uchinchidan, o'qituvchi o'spirinlar tomonidan qo'llanaverib, eskirgan, arxaik-eskirgan terminga aylangan so'z va iboralardan kamroq foydalanishga, shablondan-bir xillikdan hamisha qochishga o'rgatadi, ularni ijodiy izlanishlari sari etaklaydi. To'rtinchidan, o'qituvchi o'spirinlar oldiga bilimlarni amaliyotda tatbiq qilish vazifasini muammo tariqasida qo'yadi. Beshinchidan,

o`qituvchi o`spirin o`quvchi yigit va qizlarning individual (shaxsiy) xususiyatlarini hisobga olgan holda mavjud aqliy imkoniyatlarini o`qishga, ijodga safarbar qilishga intiladi. Oltinchidan, o`qituvchi yuqori sinf o`quvchilari diqqatiga muammoli vaziyatni, jumboqni va topshiriqni havola qiladi va qo`yilgan masalalarni echish va hal qilish bosqichlari bilan atroflicha tanishtiradi, shuningdek har qanday qiyinchiliklarni engib o`tishga ularni da`vat etadi. Ettinchidan, o`qituvchi o`quvchilarning his - tuyg`usi va irodaviy xususiyatlarini yanada mustahkamlash uchun yaqqol yo`l - yo`riq ko`rsatadi, maxsus psixologik ko`rsatmalar (ustanovka) beradi, qiyinchiliklarni engish va ularning oldini olish vositalari bilan o`rtoqlashadi.

Tafakkur va aql - zakovat boshqa psixik (ruhiy) jarayonlardan ajralgan holda taraqqiy etishi mumkin emas. Ana shu sababdan tafakkurning rivojlanishi bilan bir davrda o`spirinlarning axloqiy sifatlarida ham muhim o`zgarishlar sodir bo`ladi, jumladan, nutq madaniyati o`sadi. Bu esa o`z navbatida, o`quvchida shaxsiy fikrini aniq va to`g`ri ifodalash malakasini tarkib toptiradi, nutq faoliyati tuzilishini mustahkamlaydi, murakkablashtiradi va lug`at boyligini orttiradi.

Katta maktab yoshidagi o`quvchilarning mustaqil fikrlash malakasini egallab olganligi, mustaqil aqliy mehnat texnikasi va metodlari bilan qurollanganligi, mustaqil bilim olish uchun keng imkoniyat ochadi. Biroq tafakkurning mustaqilligi sust rivojlanganligi uchun o`quvchilar ta`lim jarayonida har xil mazmundagi, shakldagi qiyinchiliklarga duch keladilar. Buning yana bir muhim sababi o`quv topshiriqlarini talabalar oldiga noto`g`ri qo`yilishi shuningdek izchil mulohaza yuritishga o`rgatilmaganligidir. Masalaning o`quvchi oldiga metodik jihatdan noto`g`ri qo`yilishi oqibatida o`spirin «tayyor mulohazalar quli» bo`lib qolaveradi. SHu boisdan o`qituvchi yuqoridagi mulohazali muammolarni o`qitishda e`tiborga olish mutlaqo maqsadga moliqdir. O`spirin aql - zakovatining xarakterli jihatlaridan biri shuki, vujudga kelayotgan vaziyatni to`g`ri aniqlashga, uni asoslashga, isbotlashga butun diqqat - e`tiborini qaratishga mayli kuchli bo`ladi. Ta`lim jarayonida o`rganilayotgan narsa va hodisalarning chin ekanligiga, haqiqiy mohiyatiga ishonch hosil qilishga intilish bu yo o`quvchilarning muhim fazilati hisoblanadi.

Fikr yuritishning tanqidiyligi - o`spirin yigit va qizlar ruhiyatining muhim xususiyatidan biri bo`lib hisoblanadi. Atrof - muhitga, narsa va predmetlarga, inson xatti - harakatiga, o`z - o`ziga tanqidiy munosabata bo`lish, fikr yuritish jarayonida aqliy mehnat qilish kezida alohida ahamiyat kasb etib, mustaqil fikr bildirish, shaxsiy nuqtai nazariga ega bo`lish, o`z pozitsiyasini ishlab chiqish, xatti - harakat dasturini vujudga keltirish sari etaklaydi. Aqlning tanqidiyligi mavjud bo`lsa ham qat`iy mulohaza bildirish tajribasining kamligi, umuminsoniy madaniyat hissining zaifligi, tezkorlik bilan aql zakovatdan foydalana olmaslik u yoki bu narsani yuzaki baholashga olib keladi, asl qiymati ro`y - rost ochib berilmay qoladi.

Katta maktab yoshidagi o`quvchi adabiyot faniga o`smirga qaraganda boshqacharoq maqsadda yondashadi. Ushbu maqsad ko`p tarmoqli bo`lib, turli xarakterdagi muammo, jumboq va boshqa vazifalarni hal etishni nazarda tutadi. O`spirin o`zini hayajonga solayotgan savollarga kitob sahifasidan javob topishga harakat qiladi, o`z dunyoqarashi va shaxsiy pozitsiyasini qiyoslashga, personajlar ichidan o`ziga ideal izlashga va ana shularni amalga oshirish orqali qoniqish hissini

namoyish qilishga intiladi. Undagi aql zakovat xarakteristikasi o`spirin ruhiy dunyosining ko`p jihatlari etukligi bilan oilaviy turmush ostonasiga kirib kelayotganligidan dalolat beradi.

YUqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda, o`quvchiga o`qituvchining tayyor bilim berishi, aqlni peshlash mashqlarini o`tkazmasligi uni zeriktirib qo`yadi, natijada o`qishga, ijtimoiy turmushga nisbatan, qiziqishi sovuydi. Bunday ko`ngilsiz holni vujudga kelmasligi uchun o`qituvchi o`quvchini mustaqil fikr yuritishga yo`llashi ayni muddaodir.

O`spirin uchun ma`naviy ozuqa bera olmaydigan darslar fanga nisbatan qiziqishini kamaytiradi, shuning uchun u ma`naviy boylik orttirish yo`lini qidiradi, vujudga kelgan ma`naviy talabni qondirishni istaydi. Tug`ulib kelayotgan ma`naviy ehtiyojni qondirish uchun talaba mustaqil bilim olish yo`l va usullarini qidiradi. Ijodiy izlanishlar, yangi usul, yangicha o`qish uslubi aql - zakovatni o`sishiga eng muhim turtki vazifasini bajaradi.

Katta maktab yoshidagi o`quvchilar xususiyatlaridan yana biri bu darsliqda bayon qilingan fikr va mulohazalardan foydalanib, badiiy asarni mustaqil tushunish sari intilishidir. Ammo bunday intilish, izlanish hamma vaqt ham badiiy did malakasi bilan mustahkam aloqada bo`lavermaydi. Buning asosiy sababi - o`spirinda estetik did, badiiy his - tuyg`usi saviyasining etarli darajada rivojlanmaganligidir.

Agarda adabiyot fani o`qituvchisi yordamida o`quvchiga mehnatning yangilik yaratuvchi, bunyodkorlik hikmati mavjudligi, ijtimoiy turmushning o`zgaruvchi faoliyat ekanligini yaqqol tushuntirish imkoniyatiga ega bo`lsa, shuningdek hayot va turmush shart - sharoitlari, ularning oddiy ko`z bilan ilg`ab bo`lmaydigan jihatlari mavjud ekanligini namoyish qila olsa, nozik ezgu niyat, istak va tilak, nafis his - tuyg`u kabilarga muayyan, aniq yo`l bilan etish sehri bilan qurollantirsa, u holda o`quvchining mazkur fanga nisbatan munosabati ijobiy tomonga o`zgaradi.

O`spirin yigit va qiz har xil badiiy asarni o`qish, tanishish va uning mohiyatiga tushunish orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilishga borgan sari uquvi ortib boradi. Unda mustaqil nuqtai nazar, munosabat, shaxsiy pozitsiya shakllanadi. O`z - o`zidan ma`lumki, ushbu fazilat o`spirinning shaxsiy fikrlash, mustaqil o`ylashi va qat`iy qarorga kelishining natijasi bo`lib, o`zgalarning tashqaridan bergan maslahatining mahsuli emasdir. Balkim bu narsa o`spirinda fikr yuritish faoliyatini rivojlanib borayotganligidan dalolatdir.

O`spirinlar tomonidan badiiy asarni baholash, unga nisbatan shaxsiy fikrini bildirish, aks ettirilgan voqelik bilan bevosita munozaraga kirishish kabi xislatlarning mavjudligi tafakkur tanqidiyligining aynan o`zginasidir. Noo`rin tanqidiylikka kelsak, u esa o`quvchi badiiy didi, nutq madaniyati, tevarak - atrofga nisbatan his - tuyg`usi va turmush tajribasining kamchiligidir.

Ayrim yuqori sinf o`quvchilarida asardagi allogoriyalar, epitet va metaforalarni noto`g`ri tasavvur etish hollari uchrab turadi. Ular shoir yoki adib faoliyatini tahlil qilib, hayotda asardagi voqelikning aslo sodir bo`lmasligida ayblaydilar, bu narsa jo`rttaga to`qib chiqarilgan deb da`vo qiladilar, hatto qattiq «qoralashgacha» borib etadilar. Lekin bu badiiy asar komponentlari (tarkibiy

qismi) qahramonlarning ruhiy holatlarini bo`rttiribroq ko`rsatish vositasi ekanligini hali to`la anglab etmaydilar. SHu sababdan «falon narsa bunday bo`lmaydi, unga aql bovar qilmaydi» deb ishonchsizlik kayfiyatini izhor etadilar.

Kuzatishlarimizning ko`rsatishicha, o`spirinlar bir davrning o`zida ham shoir, ham adib bilan munozaraga kirishadilar. CHunonchi, asardagi o`xshatish va taqqoslash, tipiklashtirish kabi badiiy bo`yoqlar negadir ularning hissiyotiga, ichki murakkab kechinmalariga mutlaqo mos tushmas emish. Asarda aks ettirilgan o`ta nafis did, kuchli hissiy pafos bilan olamiga olib kirish, fikran mulohaza yuritish ularda taajjub hissini vujudga keltiradi. SHuning uchun katta yoshdagi o`quvchilarda adib yoki shoir bilan «kelishmovchilik» g`ovini vujudga keltiradi. Ularning tavsuriida aks ettirilgan voqealar juda nursiz yoritilganday tuyuladi. Ular «o`z pozitsiyalari»ning barbod bo`lishiga qarshi «ichki kurash» olib boradilar, ma`lum davrgacha o`z fikrlaridan voz kecha olmaydilar. Mazkur holatda o`qituvchining bosh vazifasi - bu o`quvchilar tafakkurini shaxsning tanqidiy sifati bilan almashtirib, ularni voqelikka odilona tanqidiy nuqtai nazar bilan qarashga o`rgatishdan iboratdir.

SHaxsiy tajribalarimizdan shu narsa ma`lum bo`ldiki, o`spirin yigit va qizlar muayyan obrazni, yaxlit holdagi asarni, muallif ijodiy faoliyatini baholash jarayonida hamma vaqt ham o`z shaxsiy qarashi, mulohazasi va munosabatini aynan shundayligicha qo`llay olmas ekanlar. Bunday faktni biz o`spirinlar mustaqil ishlarini tekshirishda uchratdik. YOzma ishlar bilan o`spirinlarning jonli mushohadasini taqqoslaganimizda, yozma ifoda bilan shaxsiy mulohazalar o`rtasida katta farq mavjudligiga iqror bo`ldik.

Mazkur fenomenni (omilni) aniqlash uchun biz o`spirinlarga ushbu savollarga javob berishlarini talab qildik: «Nega o`z shaxsiy fikringizni yozgan inshoda ifoda etmadingiz?», «Avtorga, asarga nisbatan asl munosabatingiz shundan iboratmidi?», «Erkin temada yozilgan mustakil ishda nega o`z mulohazangizni to`liq ifodalamadingiz?», «Agar Siz asar qahramoni o`rnida bo`lganingizda qanday yo`l tutgan bo`lar edingiz?», «Absolyut haqiqatni bilishga qay tarzda intilasiz, nega ular Sizni tinchlantirmaydi?», «Nima uchun Siz har bir narsani o`z aql tarozingiz bilan yana bir marta tortgingiz keladi?». O`quvchilar bilan keng ko`lamdagi savol- javob viktorinasini o`tkazdik. Bundan tashqari, ularning mustaqil yozma ishlari bilan yaqindan tanishib chiqdik.

Tajriba natijalarini tahlil qilganimizda berilgan savollarga ko`pgina o`spirinlar bir – biriga o`xshash, ma`no jihatidan o`zaro yaqin javoblar berishgan. Jumladan ular o`z shaxsiy fikrlarini ro`y – rost ifoda etmaganliklarini quyidagicha isbotlaydilar: «... agar men o`z fikrimni va munosabatimni o`z bilganimcha yozganimda edi, u holda Sizning ko`ymoqchi bo`lgan bahoyingiz, hozirgi qo`yiladigan bahodan bir - ikki ball past bo`lar edi. Men shunday bo`lishidan qo`rkdim. CHunki mening shaxsiy fikrimga qarshi ekanligingizni bilaman-ku!» deb javob qaytardilar.

Mazkur mulohazalar mualliflari bo`lmish yuqori sinf o`quvchilarida tafakkur tanqidiyligida beqarorlik xususiyati mavjud ekanligidan dalolat

bermokka. Keltirilgan misoldan shunday xulosaga kelish mumkinki, bu yoshdagi o`quvchi o`g`il - qizlarda fikrida to oxirigacha qat`iy turishning irodaviy sifati etishmasligi, mustahkam "pozitsiyasi" shakllanmaganligi namoyon bo`lmokda. SHu narsa ochiq, ravshan ko`zga tashlanib turibdiki, yuqori sinf o`quvchisi xususiyatida aqlning tanqidiyligiga murosasizlarcha munosabatda bo`lish mayli kuchlidir. Ularda namoyon bo`ladigan ikkilanish, shubhalanish tuyg`ulari, bizningcha, ikki xil sabab bilan izohlanishi mumkin. Birinchi sabab - voqelik mohiyatini to`g`ri anglab yoki tushunib etmaslikda o`z ifodasini topsa, ikkinchisi - o`quvchining "o`z pozitsiyasi" da bo`sh kelmasligi va hodisalarni fahmlab turib, «o`jarlik» qilishidan iboratdir.

Hozirgi davrning eng muhim muammolar biri - bu o`spirin yigit va qizlarda tafakkur mustaqilligini, aqlning tanqidiyligini darsda va darsdan tashqari vaqtlarda keng jamoatchilik fikriga suyanan holda rivojlantirishdan iboratdir. O`qituvchi butun diqqat - e`tiborini o`spirinlarni narsa va hodisalar to`g`risida shaxsiy fikrini o`zgartirganligi yoki o`zgartirmaganligi, biror narsani tushunib olishga muyassar bo`lganligi yoki bo`lmaganligi, agarda tushunib olishgan bo`lsa, faqat darslikka asoslanibgina anglaganligi, o`z fikrini faqat «dilda» qoldirish shartligi va shart emasligini his etganligi yoki his etmaganligi kabi muammolarga qaratishi maqsadga muvofiq. Ta`lim jarayonining asl maqsadi va mohiyati o`quvchilarda murasozlik va ikkiyuzlamachilik illatiga yo`l qo`ymasliqdan iboratdir.

O`spirin o`quvchilar ko`pincha voqelik haqida boshqa bir narsani gapirib, haqiqatdan esa ikkinchi bir narsa to`g`risida mulohaza yuritishga moyildirlar. Ko`pincha, bu holatni favkulotdagi vaziyat belgilab beradi. Buning uchun insho to`g`risidagi o`quvchilar mulohazasini eslatib o`tish kifoya.

O`qituvchi o`spirinlarda vujudga kelayotgan har xil xislatlariga beparvo qaramasligi kerak. Bu yo`lda kamchiliklarga, xatoliklarga yo`l qo`yilsa, inson shaxsini kamol toptirishda qator qiyinchiliklar namoyon bo`ladi. SHu sababdan o`qituvchi - murabbiy ularda shaxsiy qarash, mustaqillik, aqliy tezkorlik, zukkolik, ziyraklik, pozitsiya, barqaror e`tiqod va ilmiy dunyoqarash vujudga kelayotganligidan mutlaqo xavotir olmasligi, sira qo`rqmasligi, cho`chimasligi darkor. Pedagog o`spirinlarda shaxsiy qarashning bo`lmasligidan mustaqil mulohazalardan uzoqligidan, tayyor fikrlar «quli»ga aylanganligidan, to`tiqushday yod olishga odatlanganligidan hadiksirasin, xavotirlansin.

Aqlning tanqidiyligini rivojlantirish va takomillashtirishda o`z - o`zini tarbiyalash alohida ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun o`kuvchilar o`zlari bu borada muayyan izlanishlarni amalga oshirsalar nur ustiga nur bo`lar edi.

Aqlning tanqidiyligini taraqqiy ettirish uchun o`qituvchi ta`lim jarayonida o`spirinlarning yosh va individual xususiyatlariga, aqliy qobiliyat imkoniyatlariga, aqliy o`shish ko`rsatkichiga, mazmundorligiga, fikrning teranligi va chuqurligiga, tashabbuskorligi va sermahsulligiga, o`quvchining o`quv predmetlariga qiziqishiga, nutq madaniyati va so`z boyligiga, shaxsiy pozitsiya va nuqtai nazariga, e`tiqodi va dunyoqarashiga, o`quv faoliyatining usullarini egallaganlik darajasiga,

o`z - o`zini boshqarish, o`z - o`zini nazorat qilish, o`z - o`zini baholash, o`z - o`zini qo`lga olishga bilimlar tizimining darajasiga, o`quv ko`nikma va malakasini, fikr yuritish shakliga (hukm, xulosa chiqarish, tushuncha, terminlardan foydalanish imkoniyatiga), mantiq operatsiyasiga (asoslash, isbotlash, dalillash, izlanish, ishonch hosil qilish) alohida e`tibor berishi o`qitish samaradorligini oshirish garovidir.

Aqlning tanqidiyligini shakllantirish o`spirin yigit va qizlarni moddiy dunyoni mustaqil o`rganishga, murakkab xususiyatlar va xossalari bilan tanishishga, o`zlashtirishga, barcha o`quv predmetlarini anglab egallashga, darsda, mutolaa kezida tashabbuskorlik va faollikni yanada takomillashtirish sari etaklaydi. SHu bilan birga, narsa va hodisalarni isbotlash ko`nikmasini tarkib toptiradi, o`rganilayotgan ob`ekt, material to`g`risida mustaqil ravishda chin hukm chiqarish, xulosaga kelishdan iborat aqliy qobiliyatini taraqqiy ettiradi. Voqelikni ichki bog`lanishlari, munosabatlari, qonuniyatlarini anglashda, shuningdek, o`quvchi ongida, tafakkurida realistik qarashlarni shakllantirishda aql - zakovat hal qiluvchi rolb o`ynaydi.

Ilmning cheki yo`q, qancha qo`p o`qisang,
bilmagan narsalaring shunchalik ko`payaveradi.
«Favoqih al-julaso»

VII BOB. KASB VA SHAXS PSIXOLOGIYASI

7.1. Kasb va shaxs

Jahon psixologiyasi fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari muayyan yondashuvlar negizida tadqiq etilgan. Bu borada psixologlar tomonidan shaxsga nisbatan turlicha ta'rif berilgan va uning tuzilishini o`ziga xos tarzda tasavvur qilishgan. Bizningcha (E.G'), muayyan jamoa a'zosi, jismoniy, jinsiy, ijtimoiy kamolatga erishgan, biologik va ijtimoiy shartlangan xislatlar egasi, o`z imkoniyatlarini ro'yobga chiqaruvchi, bilishga intiluvchi, faoliyat, xulq, muomala sub'ekti shaxs deyiladi. Quyida ayrim psixologlar talqiniga to`xtalib o`tamiz.

A.G.Kovalyovning fikricha, shaxs bu ijtimoiy munosabatlarning ham ob'ekti, ham sub'ektidir.

Yirik rus psixologi A.N.Leont'ev ushbu masalaga boshqacharoq yondashib, unga shunday ta'rif beradi: shaxs - bu faoliyat sub'ektidir. K.K.Platonovning talqiniga binoan, jamiyatda o`z rolini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli a'zosi, shaxs deyiladi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan S.L.Rubinshteyn ta'rificha, shaxs - bu tashqi ta'sirlar yo`nalishini o`zgartiruvchi ichki shart - sharoitlar majmuasidir.

Psixologiya fanida bir - biriga yaqin, lekin aynan bir bo`lmagan tushunchalar qo`llanilib kelinadi, chunonchi: odam, shaxs, individuallik. Ularning mohiyatini aniqroq izohlab berish uchun har birining psixologik tabiatini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

1. Odam. Sut emizuvchilar sinfiga daxldorlik, biologik jonzot ekanliga odamning o`ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo`llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi uning o`ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Ijtimoiy jonzot sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o`z qiziqishlari va ehtiyojlariga mutanosib tarzda uni o`zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

2. SHaxs. Mehnat tufayli hayvonot olamidani ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan boshqa kishilar bilan muloqot (muomala)ga kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Ijtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi.

3. Individuallik. Har qaysi inson betakror o`ziga xos xususiyatlarga ega. SHaxsning o`ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individual xislatlar shaxsning intellektual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo`ladi.

SL.Rubinshteyn nazariyasi bo`yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. Yo`nalganlik - ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va

xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarida ifodalanadi.

2. Bilimlar - hayot va faoliyatda ko`nikmalar malakalar jarayonida egallanadi.

3. Individual - temperament, tipologik xususiyatlar, xarakter, qobiliyatlar aks etadi.

K.K.Platonov ta'limotiga ko`ra, shaxs tuzilish quyidagi shaklga ega:

I. Yo`nalganlik ong osti tuzilishi – SHaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko`lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba ong osti tuzilishi - Ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, malakalar, ko`nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

III. Psixologik aks ettirish shakllari ong osti tuzilishi - Ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

IV. Biologik shartlangan ong osti tuzilishi - Miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog`liq bo`lgan patologik o`zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo`nalganlik - voqelikka nisbatan inson munosabatini aniklaydi, unga o`zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g`oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi. Ustuvor yo`nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. Imkoniyatlar - faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. O`zaro ta'sir etuvchi va o`zaro bog`liq bo`lgan turlicha qobiliyatlar.

3. Xarakter. Ijtimoiy muhitda shaxsning xulq - atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo`ladi. Xarakter tizimidagi irodaviy va ma'naviy sifatlar.

4. Malakalar tizimi. Hayot va faoliyat, sifatlar xulq - atvorni tuzatish (korreksiyalash), o`zini o`zi nazorat qilish, o`zini - o`zi boshqarishni ta'minlaydi.

7.2. Kasbiy etuklik va shaxs komilligi.

Jahon psixologiyasi fanida shaxs to`g`risida o`nlab nazariyalar, qarashlar, yondashuvlar mavjud bo`lishiga qaramay, inson kamoloti yuzasidan hanuzgacha umumiy bir fikrga kelinganicha yo`q. Xuddi shu bois insonshunoslikda shaxsga oid bir qator terminlar, tushunchalar, atamalar qo`llanilishi an'ana tusiga kirgan, jumladan, shaxs, inson, odam, kishi, sub'ekt, individ, individuallik, komil inson, shuningdek, unga taalluqli tipiklik va tipologik xususiyatlar shular jumlasidandir.

Psixologiya fanida munosabatlar nuqtai nazaridan "sub'ekt – ob'ekt-sub'ektlararo", "sub'ekt – sub'ekt - ob'ektlararo" singari yondashuvlar mavjud bo`lib, ularning barchasi tabiiy (biologik) va ijtimoiy (sotsial) shartlanganlik manbalaridan kelib chiqqan holda tahlil hamda talqin qilishga asoslangandir.

SHaxsga oid psixoanaliz, analitik psixologiya, individual psixologiya,neofreydizm, begonalashish nazariyasi, gumanistik psixologiya,

epigenetik nazariya, frustratsiya nazariyasi, rollar nazariyasi, ekzistentsial psixologiya, tushunuvchan psixologiya, frantsuz sotsiologik maktabi, sobiq sovet psixologlarining har xil nazariyalari mavjuddir.

Lekin bu o`rinda shaxsning tuzilishi, uning tabiiy va ijtimoiy shartlangan xususiyatlari munosabati, tipiklik va tipologik jabhalar, ijtimoiy va tarixiylik, filogenetik va ontogenetik tomonlari bo`yicha kontseptsiyalar mohiyatini tahlil qilish masalasi ilmiy izlanishlarimizning maqsadiga kirmaydi. Xuddi shu sababdan ularning mazmuni, tuzilishi to`g`risida mulohaza yuritish boshqa sahifalarga mo`ljallanganligi tufayli nomlarini ta`kidlab o`tish bilan qanoat hosil qilamiz, xolos.

Uzoq va yaqin chet el psixologlarining qarashlarida kamolot ontogenetik nuqtai nazardan muayyan, qat`iy bosqichlarga ajratilgan holda juda kam tadqiq qilingan. SHuning uchun biz shaxsan o`zimiz taklif qilayotgan sxema bo`yicha mulohaza yuritimiz va kamol topish bosqichlari hamda ularning o`ziga xos xususiyatlarining mohiyatini ochib berishga harakat qilamiz. Ularni quyidagi davrlarga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiq: murtaklik (embrional), odam (individ), inson, shaxs, sub`ekt, komil inson.

SHaxsning kamoloti murtaklik davrdan boshlanish to`g`risidagi asosli fikrlar A.Vallon, D.Bromley tadqiqotlarida, ayrim psixologlar va psixofiziologlarning maqolalarida uchraydi, xolos. SHu narsani ta`kidlab o`tish joizki, murtaklik davrining o`ziga xos xususiyatlarini aks ettirish imkoniyati muayyan darajada mavjud ekanligi nafaqat psixologlar, balki tabiatshunoslar, biologlar, fiziologlar tomonidan tavsiflab berilganligi, tibbiyot mutaxassislarining esa bu borada o`zlarining qarashlari, yondashuvlari shakllanganligi nazariy mulohaza yuritish uchun asos bo`lib xizmat qila oladi.

Murtaklik davrini kamolot bosqichiga kiritgan tadqiqotchilar A.Vallon va D.Bromley bo`lib hisoblanadi. Jumladan, D.Bromley mazkur davrni quyidagi bosqichlarga ajratib tahlil qilishni tavsiya qiladi: zigota - embrional - homila - tug`ilish oldi. A.Vallon esa ontogeneznining tarkibiy qismi sifatida uni kamolot bosqichi qatoriga kiritadi. Mazkur psixologlar murtaklik davrini insonning umumiy kamoloti nuqtai nazaridan tahlil qilmaydilar, balki ular ontogeneznining (tug`ilgandan to umrning oxirigacha davr) tarkibiy qismi sifatida talqin etadilar, xolos. Ushbu davrning o`ziga xos tomonlari va xususiyatlarini psixologik jihatdan yoritib berishga intiladilar va bu yo`nalishda ma`lum bir yutuqqa erishishga muyassar bo`ladilar.

Ularning ilmiy - amaliy mulohazalarini asosli dalil sifatida qabul qilgan holda bu boradagi o`z shaxsiy mulohazalarimizni bildiramiz. Buning uchun murtaklik davrining muayyan tarkiblardan iborat ekanligini izohlash va tavsiflashning, o`zi kifoya. Jahon psixologlari va fiziologlarining fikrlariga qaraganda, mazkur kamolot davrining har bir bosqichi o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lib, ma`lum bir ma`noda qulay (senzitiv) palla sifatida muayyan funktsiyaI bajaradi.

Murtaklikning zigota (urug`lanish) bosqichi eng mas`uliyatli davrlardan biri bo`lib, u ham tabiiy (biologik), ham sub`ektiv (shaxsiy psixologik), ham ijtimoiy (sotsial) omillar ta`sirida vujudga keladi. Butun mas`uliyat onaning zimmasiga

tushadi, binobarin, uning homilaga nisbatan munosabati, unga zarur shart - sharoitlar yaratishi, instinktiv xususiyatli himoya funksiyasining ishga tushishi, og'riq sezgilarining kuchayishi va ularga nisbatan chidam - bardosh, sabr sifatlari bilan qarama - qarshi turi olishlik zigota yashovchanligini ta'minlaydi.

Onaning xotirjamligi, ayrim qiyinchiliklarni engish xohishining mavjudligi, tabiiy ehtiyojlarni qondirish darajasi, nozik ezgu niyatlar va shirin hissiy kechinmalar bilan band ekanligi zigotaning baquvvat o'sishga zamin hozirlaydi. Attraktsiya (mahliyo qiluvchi) tuyg'ular olamiga onaning tortilganligi, stress (zo'riqish, tanglik) va affekt (g'azablanish) holatlariga berilmasligi, shijoat, hayajon, tashvishlanish hislaridan uzoqligi tabiiy go'zallik vujudga kelishiga imkon yaratadi.

Organizmning sog'lomligi, tabiiy ehtiyojlar qondirilishi jismoniy o'sishning jadal borishi uchun puxta negiz yuzaga keltiradi, binobarin, komillikka dastlabki asos solinadi.

1. Homilalik bosqichi bo'lg'usi shaxs uchun muhim ahamiyat kasb etib, jismoniy barkamollikning, asab tizimi, bosh miya katta yarim sharlari, hissiy bilish tana a'zolari paydo bo'lishining va o'sishning manbai vazifasini bajaradi. Ushbu bosqichda quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

- homilaning jismoniy o'sishini uzluksiz ravishda ta'minlash uchun oqsillar, vitaminlar va boshqa turdagi ozuqalarga nisbatan tabiiy ehtiyojini qondirib turish;
- unga salbiy ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchilardan saqlanish, ijobiy his - tuyg'ular uyg'otuvchi hodisalar to'g'risida ko'proq o'ylash;
- qaltis jismoniy va somatik harakatlardan o'zini tiyib turish, zo'riqishning uzluksiz ravishda oldini olish;
- homilaga sensor ta'sir o'tkazishni odatiy psixologik holatga aylantirish;
- kontakt va distant muomala vositalaridan foydalanish;
- shaxslararo munosabatda muloqot maromlariga rioya qilish;
- bioritmika va psixometriya qoidalaridan og'ishmay foydalanish;
- ijtimoiy hodisalarga nisbatan loqaydroq munosabatda bo'lish va hokazo.

Tabiiy ehtiyojlarni qondirish, zarur shart - sharoit yaratish, nafosat tuyg'ulari bilan hamkorlik, kun tartibi asosida faoliyat va xulq harakatlarini amalga oshirish ham tabiiy, ham ma'naviy go'zallikni shakllantiradi. Orzu, istak, tilak, xohish tuyg'ulari yordami bilan obrazlarni yaratish tashqi ta'sirning eng kuchli mexanizmi funksiyasini o'taydi. Hujayralar, neyronlar orqali kirib borayotgan axborotlar qanchalik nozik, nafis, go'zal bo'lsa, homilada go'zallikning ham tabiiy shakli, ham xarakterologik jabhasi o'z aksini topadi.

Murtaklikning tug'ilish oldi bosqichi tashqi ta'sirga beriluvchanligi bilan boshqalaridan ajralib turadi, xuddi shu bois bunga alohida ahamiyat berish zarur. Homila o'zining tuzilishi, tana a'zolarining takomilligi, ularning maqsadga muvofiq harakati bilan chaqaloqqa juda o'xshab ketadi. Uning boladan farqli

o'laroq tomoni ona organizmi orqali oziqlanish va nafas olishidir. Bu voqelik ilmiy tilda platsentalar hodisa deb atalib, jamiiki, narsa bir markazdan boshqarilishi yoki ta'minlanishini bildiradi.

Homiladagi ideomotor (ixtiyorsiz) va motor (ichki yoki tashki ta'sirga maqsadli javob reaksiyasi) harakatlari ortib borishi tug'ilishga tayyorgarligidan dalolat beradi. Ushbu xatti-harakatlar jajji odamning qarshilik ko'rsatishini, ziddiyatli vaziyat vujudga kelayotganligini anglatadi. Onaning u bilan muloqotga kirishuvi tarbiyaviy ta'sir o'tkazishning real alomati sifatida namoyon bo'ladi. Sezgir tibbiyot asboblari yordami bilan uni tekshirib turish dastlabki diagnostik va korreksion ishlarning debochasi hisoblanadi.

Insonda yuz beradigan subsensor, subtseptiv yuksak idrok shakllari tug'ilish oldi bo'sag'asida yorqin namoyon bo'la boshlaydi. Harakatning sur'ati, mazmuni, davomiyligi sifatleri bo'yicha bo'lg'usi chaqaloqning temperament xususiyatlarini va uning asab tizimi tipini aniqlash imkoniyati mavjud.

2. Odam (individd)lik davri tug'ilganidan to unda nutq paydo bo'lgunga qadar vaqt birligini qamrab oladi. Uning muhim tomonlari mana bunday holatlarda ko'zga yaqqol tashlanadi:

- embironal davridagi platsentalar tizimi o'rnini oral (mustaqil hazm qilish) egallaydi, ya'ni mustaqil nafas olish, qon aylanish va boshqalar tabiiy ravishda chaqaloqda yuz bera boshlaydi;

- tabiiy holatlarga va muhitga moslashish (adaptatsiya) tevarak - atrofni bilish boshlanganligidan dalolat beradi;

- har xil turdagi harakatlarni amalga oshirish, jismlarga chang solish, ularga intilish narsalarni bilishga nisbatan harakatini bildiradi;

- ota - ona va qarindosh - urug'larini tanish, sezgi, idrok, xotira jarayonlari o'sishini anglatadi;

- jismlarga razm solish, uning tuzilishi va rangi bilan qiziqishi yaqqol tafakkurning ifodasidir;

- unda emotsiya va hissiyotning paydo bo'lishi muomalaga kirishi ehtiyojini namoyon etadi;

- emaklash, tik turishga intilish ukuvining payya bo'layotganligi fazoviy tasavvurni aks ettiradi va boshqalar.

Mazkur davrda shaxslararo munosabatga kirishish, mikro va makro muhit xususiyatlari hamda holatlariga bolaning shaxsiy reaksiyasi, ulardagi o'xshashlik va farqni ajrata bilish uning o'sishini bildiradi. So'z orqali narsalar va hodisalarni ifodalash hamda tushuntirish jarayoni yuzaga kelguniga qadar muomala, xulq, harakat orqali tabiat va jamiyatni sodda tarzda bilish amalga oshadi. Xuddi shu sababdan kamolotning dastlabki bosqichlaridan biri sifatida individuallik davri o'zini - o'zi anglashga puxta negiz tayyorlaydi.

3. Inson davri o'zini - o'zi anglashdan boshlanib, jismoniy, aqliy va ijtimoiy kamolotga erishuv jarayoni amalga oshishi bilan tugallanadi. Ushbu davr insoniy xislatlarni etnik guruh a'zosi sifatida mukammal egallash bilan boshqa taraqqiyot pallalaridan ajralib turadi. Alohidalikka oid xususiyatlar quyidagilarda o'z aksini topadi va u ikki bosqichdan iborat bo'ladi:

I. Nutqning paydo bo'lishidan to 6-7 yoshgacha:

- bolada fazoviy muvozanatning vujudga kelganligi;
- o`zini - o`zi anglashdan iborat «Men» davrining mavjudligi;
- nutqda ona tili boyligidan unumli foydalanish imkoniyatining tug`ilishi;
- milliy urf - odatlarga, xulq - atvor qoidalariga rioya qila olishi;
- muomala maromi, ijtimoiy qadriyatlarni egallashi;
- o`yin hamda faoliyatning boshqa turlarini o`zlashtirish negizida milliy va umumbashariy fazilatlarning shakllanganligi;
- individual - tipologik xususiyatlarning aniq namoyon bo`lishi;
- barcha jihatlar bilan maktab ta`limiga tayyorligi;
- guruhiy hamkorlik uquvidan xabardorligi.

II. O`smirlik davri xususiyatlarining aks etishi:

- jismoniy jihatdan mukammallikka intilishning mavjudligi;
- faoliyat, xulq va muomala jarayonlarida tipologik xususiyatlarga erishilganligi;
- aqliy, axloqiy, xarakterologik xususiyatlari shakllanganligi;
- turli shakldagi va tuzilishdagi (tengqurlari, katta yoshdagilar, rasmiy va norasmiy, real) guruhlarda o`zini - o`zi anglashning namoyon qilishi;
- ijtimoiy hayotda va faoliyatda o`zini - o`zi tasdiqlashga imkoni borligi;
- ijtimoiy turmushning har bir jabhasida faollik ko`rsatishi;
- o`quv fanlariga differentsial munosabatning qaror topishi; muayyan e`tiqod, dunyoqarash, shaxsiy munosabatning mavjudligi;
- tashqi ta`sirlarga beriluvchanligi, xulqi atvoriga qat`iyatlik etishmasligi;
- fantaziya va o`ziga bino qo`yishning ustuvorligi va boshqalar.

Maktab ta`limiga tayyorgarlik bosqichida to`plangan bilimlar qo`lami umrning qolgan yillarida kutilishi taxmin qilingan qismining yarimiga tengdir. Bundan keyingi davrda o`zlashtirilishi mumkin bo`lgan bilimlar shaklan emas, balki mazmunan, sifat jihatidan boyib, takomillashib boradi, xolos. O`smirlik davrida insonga berilgan tabiiy imkoniyatlar ro`yobga chiqadi, ijtimoiylashuv, jismoniy o`sish jadallashadi, natijada etuklikka puxta shart - sharoitlar yaratadi. Tabiatga, jamiyatga va shaxslararo munosabatga nisbatan shaxsiy pozitsiya-munosabat vujudga keladi. Buning natijasida mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish, xulq - atvor va faoliyatni amalga oshirish imkoniyati tug`iladi. Bu xolat kamolot ko`rinishini namoyish etadi, insoniy fazilatlar, xislatlar, sifatlar va xususiyatlar tarkib topganligini bildiradi.

4. Inson kamolotining shaxs davri etuklikning muayyan bosqichi hisoblanib, ijtimoiy hayotda alohida ahamiyat kasb etadi va o`zining ko`rsatkichi bilan muhim rol o`ynaydi. SHaxs davri bir necha taraqqiyot bosqichlarini aks ettirib, unda ilk o`spirinlik, o`pirinlik va yoshlikni qamrab oladi.

Uning birinchi bosqichi balog`at deb nomlanib, 15-16 yoshdagi o`g`il - qizlarni o`zida jamlaydi. Bu bosqichda ushbu xususiyatlar ko`zga bevosita tashlanadi:

- jismoniy barkamollikning ifodalanishi;
- ruhiy jihatdan muayyan ko`rsatkichga erishganligi;
- ijtimoiy va ijtimoiy psixologik jihatdan muayyan etuklikka

erishuv;

- xulq, faoliyat va muomala jarayonlarida individuallikning shakllanishi;
- e'tiqod, dunyoqarash va pozitsiyada barqarorlikning mavjudligi.

SHaxs tarkib topishining ikkinchi bosqichi ixtisos egallash deb atalib, 17-18 va 21-23 yoshdagi barkamol yigitlar va bokira qizlardan tashkil topadi, kasbiy faoliyatni egallashning o'ziga xosligi bilan boshqa taraqqiyot pallalaridan ajralib turadi. Ushbu holatlar o'ziga xosligi bilan namoyon bo'ladi:

- bilimlar, ko'nikmalar va malakalar egallashdagi individuallik;
- faoliyatning individual uslubining paydo bo'lishi;
- kasbiy motivatsiyaning ustuvorligi;
- ma'naviy ehtiyoj, barqaror qiziqish, qat'iyat etakchiligi;
- mutaxassislikka munosabatning shaxsiy pozitsiyaga bo'sunganligi;
- kollej va oliy maktab muhitining o'ziga xosligining ular shaxsiyatida ifodalanishi;
- amaliyotga va muhitga moslashishning sifat jihatidan tafovutlanishi.

SHaxs shakllanishining uchinchi bosqichi yoshlik davridan iborat bo'lib, ixtisosiy etuklikni o'zida aks ettiradi. Ko'pincha barkamollik alomatlari quyidagilarda ifodalanadi:

- kasbiy, ixtisosiy individuallik, betakrorlik, o'ziga xoslik yuzaga kelishi;
- kasbiy, ixtisosiy mahorat darajasiga erishuv;
- o'z sohasida tashabbuskorlik xususiyatini namoyish etish;
- ijtimoiy baholash ekspertizasi - tekshirish mezonlariga batamom mos tushishlik.

SHaxsning ma'lumot darajasiga qaramay, yuksak ko'rsatkichlarga erishuvi uning kamolotidan darak beradi. O'z sohasida kasbiy, ixtisosiy mahoratini namoyish etish etuklikning yuksak darajasini bildiradi va jamoatchilik fikrida iliq iz qoldiradi. Tashabbuskorlik takliflari, ixtirolari sohadagi muvaffaqiyatni ifodalab berib, betakror shaxs ekanligini isbotlashga xizmat qiladi. Noyob kasb egasi, fenomenal qobiliyatli, iste'dodli etuk shaxs shakllanganligi ijtimoiy - tarixiy voqelik sifatida yuksak baholanadi.

5. Inson kamolotining navbatdagi davri sub'ekt deb nomlanib, o'ziga xos xususiyatlari bilan umrning boshqa pallalaridan ajralib turadi. Har qaysi shaxs sub'ekt darajasiga o'sib o'tishi mumkin emas, lekin uning ayrim xususiyatlarini egallash imkoniyatiga egadir. Sub'ekt o'zining mana shu xususiyatlari bilan shaxsdan tafovutlanadi:

- xulq - atvorda, faoliyatda, muomalada mustaqillikning ustuvorligi;
- ijtimoiy hayotning har bir jabhasida shaxsiy pozitsiyaga egalik;
- ilg'or insonparvarlik g'oyalari ilgari surish va originalligi, nostandardligi, innovatsion ekanligi bilan ajralib turishlik;
- g'oyalarni qaror toptirishda ob'ektiv va sub'ektiv to'siqlarni engish.

Sub'ektning eng muhim ko'rsatkichi - bu professionalizmga erishuv va ijtimoiy - siyosiy etuklikni namoyish qilishdir. Nomdor mutaxassislar, fan va texnika, jamoat arboblari, ijodiy - tarixiy fikrlovchilar, siyosatchilar, davlat rahbarlari sub'ekt bosqichida faoliyat ko'rsatishlari mumkin. SHuning uchun ushbu vaziyatda ommaviylikka erishuvga intilish jamiyatning taraqqiyotini tezlashtirish sari etaklaydi, fidoyi, toliqmas kishilar safini kengaytirishga xizmat qiladi.

6. Komil inson g'oyasi insoniyatning asriy orzusi bo'lib hisoblanadi va ushbu darajaga erishish borliqni, tabiatni, jamiyatni bilishning muhim manbai sanaladi. Komil inson to'g'risida tasavvuf, so'fizm ilmiy maktablari muayyan ma'lumotlar to'plashga muvaffaq bo'lganlar, shuningdek, bu mavzuga oid qarashlar jahonning insonparvarlik g'oyalari bilan qurollangan allomalarning izlanishlarida alohida o'rin egallagan. Ularning nazariyalariga tanqidiy munosabatni bildirish mavrudi bo'lmaganligi sababli faqat ta'kidlab o'tish bilan kifoyalanamiz, binobarin, tariqat, haqiqat, ma'rifat to'g'risida mulohaza yuritmaymiz. Aksincha, bu borada o'zimizning shaxsiy qarashlarimizni bayon qilamiz, xolos. Bizningcha, hozirgi zamon nuqtai nazaridan mazkur muammoga yondashsak, komil insonlikni to'rt bosqichga ajratib talqin qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

I. Inson kamolotining bu bosqichiga kelib o'zining sohasi bo'yicha piri ixtisos darajasiga erishadi. Buning natijasida etuk inson hayot va faoliyatda ijtimoiy - tarixiy psixologik namuna bosqichiga o'sib o'tadi, o'zining salohiyati bilan sohani taraqqiy ettirish manbaiga aylanadi. Ivdividuallik namunasi milliy va insoniy ahamiyat kasb etadi, taraqqiyotni harakatlantiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Bu bosqichdagi insonlarning asosiy xususiyatlari quyidagilarda o'z aksini topadi:

- yuksak aql - zakovatga egalik, intellektual faoliyatda mahsuldorlik;
- antitsipatsiya kundalik faoliyat mahsuldasiga aylanganlik, ya'ni amalga oshirish rejalashtirilgan faoliyat natijasining oldindan modelini yaratish;
- xulq, faoliyat, muomala jarayonlarida o'z imkoniyatini oqilona baholash va o'zgalar tomonidan xuddi shunday darajaga ershpish;
- sohaga oid talant va salohiyatning amaliy ifodalanishini ta'minlash.

II. Ixtisoslararo bilimdonlik komil inson kamolotining navbatdagi yuksak bosqichi bo'lib, hozirgi davrda bir necha sohalar bo'yicha mukammal bilimlarga, qarashlarga egaligi bilan tavsiflanadi. Sohalarning kengayishi tufayli bu darajaga erishish imkoniyati tobora cheklanib bormoqda, chunki fan va texnika jadal sur'atlar bilan o'sishi, axborotlar salmog'ining soniya sayin ortishi vaqt taqchilligini keltirib chiqarmoqda. Fazoviy va vizual munosabatlar to'g'risidagi miqdor hamda sifat o'zgarishlari inson da'vosi bilan uning imkoniyati o'rtasida ziddiyatli holatlarni vujudga

keltirmoqda.

Ixtisoslararo bilimdonlik o`ziga xos ikki xususiyati bilan boshqa kamolot bosqichlaridan ajralib turadi:

- uzluksiz ravishda kashfiyotlarni amalga oshirishga qobillik;
- har bir ixtisos predmetiga oid qarashlarda mukammallikka, sermahsullikka va dinamizmga erishish.

III. Kamil insonning navbatdagi kamolot bosqichi aqliy donishmandlik deb atalib, tabiatga va jamiyatga, biosfera va noosferaga nisbatan super onglilik ko`rsatkichiga erishish bilan tavsiflanadi. Aqliy donishmandlik axloqiy madaniyat, yuksak his - tuyg`ular, muomala maromi, tabiat va jamiyat normalariga rioya qilishlik bilan uzviy uyg`unlikda hukm suradi. Axloqiy etuklik siyosiy, huquqiy, iqtisodiy ong ko`rinishlariga oqilona yondashishni ta`minlaydi.

Aqliy donishmandlik axloqiy, intellektual, estetik va praksik (mehnat natijasidan lazzatlanish) yuksak his - tuyg`ular manbasiga bevosita asoslansa, to`kislik, mukammallik namunasini aks ettiradi. Ma`naviy barkamollik etuklikning tarkibiy qismlari bilan bir tekis qurollantiradi, xulq, faoliyat va muomala regulyatori funktsiyasini o`taydi.

IV. Umumbashariy daholik jamiyat va taraqqiyot taqozasi bilan vujudga keluvchi imkoniyat yoki zaruriyatning mahsulidir. Fan, texnika, siyosat, din, davlat qurilishi sohasida keskin o`zgarishni amalga oshiruvchi tarixiy shaxslar kamolotning oxirgi bosqichiga erishishi mumkin. Bunday darajaga erishganlar o`zlarining valeligi, bashoratchanligi bilan davrdan, zamondan ancha ilgari ketish hollari bilan tavsiflanadi.

Subsensor, subtseptiv xususiyatlari bilan zamondoshlaridan yuksak darajada ustunlikka ega. Subsensorika imkoniyatlariga dahldorlik komillikning yuksak darajasini o`zida aks ettiradi. Ilmiy asoslarga suyanib buyuk bashoratlarni ro`yobga chiqarish uning yangi bir xususiyatidan biri bo`lib hisoblanadi.

Kamil insonlik to`g`risidagi mulohazalar ideal sharoitni aks ettirishga qaratilganligini ta`kidlab o`tish joiz. Chunki reallikdan uzoqlashish unga erishish imkoniyati mavjud emasligini bildirmaydi, aksincha, inson o`zini - o`zi kashf qilish, o`zini ro`yobga chiqarish, qulay shart - sharoitlar yaratish orqali yuksak darajaga erisha bo`ladi. Lekin kamil insonlikka qo`yiladigan talablar darajasiga nisbiy yondashish, mezonlarni ixchamlashtirish orqali kamil insonni shakllantirish mumkin.

7.3. SHaxsiy fazilatlarning kasb tanlashdagi roli.

O`spirinlarning bilish jarayonlari va temperament xususiyatlarini hisobga olgan holda kasbga yo`llash maqsadga muvofiq.

Sezgilarda deganda, moddiy dunyodagi narsalarning ayrim xossalari va hodisalar insonning sezgi organlariga ta`sir etib, muayyan tanlovdan (seleksiyadan) o`tgandan keyin uning ongida aks ettirilishi tushuniladi. Boshqacha so`z bilan aytganda, sezgi insonlarning tashqi ta`sirni qabul qilish qobiliyati va shunday ta`sirdan olingan his – tuyg`u, bilish jarayonining sodda va boshlang`ich

shakli, bosqichi hisoblanadi. Sezgilar uch guruhga bo`lib o`rganilinadi: a) ko`rish, his bilish, tam sezish, tuyush - eksteroretseptiv sezgilar; b) organik sezgilar, ya'ni ichki organlarning faoliyati to`g`risida xabar berib turuvchi - interoretseptiv sezgilar; v) kinestetik (harakat), muvozanat, tebranish (vibratsiya) - proprioretseptiv sezgilar.

Sezgirlik deganda, sezish qobiliyatining yuksak darajada rivojlanganligi tushuniladi. Kasb tanlashda shaxsning sezgirliigi muhim rolb o`ynaydi. Havo musaffo paytda ko`zimiz 25 kilometr masofadagi shamning yorug`ini ilg`aydi. Buyumning og`irligiga atigi 3-4 gramm qo`shilishi bilan sezgi organlarimiz og`irlik o`zgarganligini seza oladi. Sezgi organlarining farq sezish chegarasi yorug`lik uchun - ko`zg`alish (ta`sir) ning yuzdan bir, tovush uchun - o`ndan bir, bosim uchun uchdan bir birligiga teng. Insonning ko`zi yarim millionga yaqin rang - tusni ajrata oladi. Bundan chiqadigan asosiy xulosa shundan iboratki, farqni sezish chegarasining past yoki yuqori bo`lishi ko`pchilik kasb - hunarlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Sezgi organlarining atrof muhitdagi o`zgarishlarga moslashuvchanlik qobiliyati nihoyatda kuchli. Masalan, ko`zning yorug`lik nurlariga nisbatan sezgirlik darajasi 200000 (ikki yuz ming) baravar orttirishi, binobarin, ko`z qorachig`i 17 baravar kattalashishi mumkin. Odatda har qaysi shaxsning sezish qobiliyati har xil darajada rivojlangan bo`ladi.

Sezgirlik shaxsning muhim xususiyatlaridan biri bo`lib, ma'lum faoliyat turi bilan shug`ullanish sezgirlikni oshiradi. Buning uchun inson muntazam ravishda mashq qilishi va mashq jarayonida sezgirlikka nisbatan talabni oshira borishi, ishda sustlikka yo`l qo`ymaslik zarur. O`spirinlarning ruhiy tetikligini, jismoniy faolligini oshirish, mehnatga, kasb - hunarga qiziqtirish ularning sezgirliigi, ziyrakligini oshirish garovidir.

Ayni paytda sezgi organlariga ta`sir etayotgan ob`ektzni mavjud narsa va hodisalarning inson ongidagi in`ikosi idrok deb ataladi. Verbal va noverbal xususiyatlari bilan boshqa bilish jarayonlaridan farqlanadi. Idrok voqelikni aks ettirishning sezgiga nisbatan yuksak shakli bo`lib, hodisalar, narsalar va ob`ektlarning yaxlit obrazini yaratadi.

O`spirinlarning o`qishi, mehnat faoliyati, muomala jarayoni, kasb tanlashi uchun fazo va vaqtni idrok qilishning katta ahamiyati bor. Har qanday kasb - hunar, ixtisos va mutaxassislik uchun ish sur`ati, vaqt, ish qurollari, vositalarining fazoda qanday joylashganligini aniq bilish talab qilinadi. SHaxsan kasbga yo`llashda uning olamni idrok qilish imkoniyatidan iborat fazilati va kuzatuvchanligi alohida rolb o`ynaydi. Ba`zi birovlar moddiy narsalarga nisbatan kuzatuvchan bo`lsa, boshqalar psixologik jihatdan kuzatuvchandir. SHaxsning atrof muhitdagi narsa va hodisalar haqida chuqur fikr yurita bilishi uning idroklilik darajasiga bog`liq bo`lib, bu fazilat kasb tanlashda juda asqotadi.

Biror kimsa, narsa yoki hodisa haqidagi taassurotni esda saqlab, eslab qolish va keyinchalik esga tushirish, reproduktiv va produktiv holatni aks ettirish qobiliyati - xotira deb ataladi. Xotiraning hayot, faoliyat, muomala va xulq - atvor jarayonlarini aks ettirish qobiliyati muhim xislatdir.

Harakat xotirasi (harakatni eslab qolish, esga saqlash, tanish,

eslash, takrorlash), emotsional xotira (his-tuyg'ular bilan aloqador emotsional kechinmalarning voqelik bilan uyg'unligi) tasavvur xotirasi (buyumlarning ko`rinishi, shakli, qiyofasini eslab qolish va esga tushirish), so`z - mantiq xotirasi (so`zlar va nutq bilan uzviy bog'liq bo`lgan fikrlarni eslab qolish hamda esga tushirish) boshqalar farq qilinadi.

Bundan tashqari, xotira faoliyatning maqsadiga qarab - ixtiyoriy va ixtiyorsiz eslab qolish va esda saqlash, muddatiga qarab - qisqa muddatli, uzoq muddatli, operativ va boshqa xotira degan turlarga ham ajratiladi. Xotira, o`z navbatida ko`rgazmali, obrazli, so`z - mantiq, abstrakt, harakatli va oraliq tiplarga ham ajratilib o`rganiladi.

YOshlarni kasbga yo`llashda ularning xotirasidagi shaxsiy farqlarni hisobga olish maqsadga muvofiq. O`quv materiallarining turli tumanligi xotirani o`tkirlashtirish, rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Chunki kasb - hunarning xilma - xilligi xotiraning o`tkirlikini talab qiladi.

Xotiraning hamma turlari, o`ziga xos jihatlari kasb-hunar, ixtisos, mutaxassislik tanlashda, turli - tuman kasblar to`g`risidagi ma`lumot axborotlarni o`zlashtirish, eslab qolish va keyinchalik esga tushirishda juda muhim rol o`ynaydi. Biror ixtisosni egallash uchun xotiraning yuqorida ta`riflab berilgan turlaridan birortasi albatta kerak bo`lib qoladi. Bu esa, o`z navbatida ishning samarali bajarilishini ta`minlaydi.

Aqliy mehnat bilan shug`ullanuvchilarning xotirasi ayniqsa o`tkir bo`lishi lozim.

Tafakkur voqelikning miyada bevosita zuhur etilgan mavhum va umumlashtirilgan in`ikosi bo`lib, insonning olam haqidagi bilimining asosiy manbai bo`lgan sezgilari, idroki va tasavvurlari hamda amaliy faoliyati bilan bog'liqdir. Tafakkur shaxsni bilimlar tizimi bilan qurollantiradi, qudratli tabiat kuchlarini o`ziga bo`ysundirish uchun imkon tug`diradi. Barcha bilimlar fikr yuritish yo`li bilan o`zlashtiriladi. Bilimlarni anglash natijasida tushunchalar, mulohazalar va xulosalar kelib chiqadi. Inson fikrlash, mulohaza yuritish, ijodiy izlanish natijasida muammolar va muammoli vaziyatlar hal qilinadi, yangilik yaratadi, ijod (kreatsiya) qiladi.

Aqliy qobiliyat insonga xos yuksak fazilat bo`lib, muayyan operatsiyalar, xatti - harakatlar yordami bilan ro`yobga chiqadi. Inson mehnat faoliyatining barcha sohalarida o`zining aqliy qobiliyatidan samarali foydalanmog`i zarur.

O`spirinlarning fikr yuritish qobiliyatini aniqlovchi muhim meъzonlardan biri muammoli vaziyatdir. Ta`lim jarayonida o`quvchilarni yoki talabalarni muammoli vaziyatni, topshiriqni echishga o`rgatish ularning bu aqliy qobiliyatini rivojlantirishga katta yordam beradi. Buning uchun talabalarga muammoli, jumboqli topshiriqni echish bosqichlarini ta`riflab berish joiz. Bunda qo`yilgan muammoning mohiyati tushuntiriladi, uni echish usullari, vositalari qidiriladi, tanlangan usul hamda vositalardan foydalanib muammo echiladi, uning to`g`ri echilganligi tekshiriladi va hokazo.

Ta`lim oldiga qo`yilgan maqsadga erishish uchun bir element ortiqcha berilgan yoki biror sharti etishmaydigan, yo bo`lmasa o`zaro mantiqan

bog'lanmagan topshiriq hamda masalalardan muammo sifatida foydalanilsa juda qimmatli natija olinadi. Qo'yilgan muammoning kasb-hunarga aloqador bo'lgani ma'qul. Muammoni hal qilishda tafakkurning mustaqilligi, ixchamligi, tezligi, mantiqiyliigi, izchilligi, o'tkirligi, teranligi, mahsuldorligi juda katta ahamiyatga ega.

Xullas, tafakkurning hozirgacha foydalanilayotgan imkoniyatlarini zudlik bilan ishga solish kasb tanlash samarasini oshirish ishiga xizmat qilishga ishonchimiz komil.

Xayolot (fantaziya) ob'ektiv voqelikni inson ongidagi o'ziga xos in'ikosi, real yoki noreal hodisalar haqidagi o'y, fikr, farazga asoslangan tasavvurlar majmuasidir. Birona, hatgo eng chalkash faraziy tasavvur ham shaxs aqlning faqat sub'ektiv mahsuli hisoblanmaydi, oqibat natijada bu tasavvurda ob'ektiv voqelik aks ettirilgan bo'ladi. SHunga ko'ra inson faoliyatining qanday turi uchun, shu jumladan olimning faraz yaratishi, voqelikni bashorat qilish, xodisalarning sabablarini taxmin etish uchun xayolot juda zarurdir. O'quvchi yoki talabaning faraziy tasavvuri etarlicha rivojlanmagan bo'lsa, ta'lim jarayonida ko'zlangan maqsadga erisha olmaydi.

YAngilik yaratishga intilgan har qanday shaxsni ijodiy farazsiz tasavvur etib bo'lmaydi. YAngiliq yaratish yo'llari faraz qilish jarayonida vujudga keladi. Inson orzu, ezgu niyat qilmasdan, xayol surmasdan, o'ylamasdan yashay olmaydi. Ijodiy izlanish shaxsning psixologik tavsifi uchun katta ahamiyatga ega. SHaxsning xayol suriyu, faraz qilish, tasavvur etish qobiliyatiga qarab uning ma'naviy dunyosi to'g'risida muayyan darajada aniq fikrga kelish mumkin. Inson faraziy obrazlar, timsollar, tasvirlar tufayli tobora sezgir, mehribon, xushmuomala, saxiy bo'ladi.

SHunday qilib, faol bilish jarayoni inson faoliyatining hamma turlarida bir tekis ishtirok etadi va aks ettirishning mukammal bilish imkoniyatini kafolatlaydi. Bilish jarayonining xususiyatlari, mexanizmlari va qonuniyatlariga tayakib ish tutgan shaxs kamroq xato qiladi. Bu omillar uning xatolariga nisbatan ongli munosabatda bo'lishiga, yo'l qo'ygan kamchiliklarini o'z vaqtida tuzatishiga imkon yaratadi.

SHaxsning xulq - atvori, temperamenti, salohiyati va boshqa xislatlari kasb tanlayuda alohida ahamiyat kasb etadi. Temperament shaxsning ruhiy xususiyatlaridan biri bo'lib, alohida olingan inson shaxsida ruhiy jarayon va faoliyatning vujudga kelishi, o'tishi, kechishi va dinamikasini belgilab beradi. Lekin psixik faoliyat dinamikasi temperamentga emas, balki shaxsiy sabablarga va shaxsning ruhiy holatiga bog'liqdir. Xuddi shu boisdan inson, temperamentidan qat'iy nazar, mas'uliyat hissini sezsa, o'z kasbida g'ayrat bilan ishlaydi, kasbini yoqtirgana, aksincha, sustkashlik qiladi.

Temperament inson psixik faoliyatining xususiyati bo'lib, fiziologik asosini, asab tizimining tiplari, oliy asab faoliyati qonuniyatlari tashkil etadi. Temperament to'rtta asosiy tipga ajratiladi: sangvinik (xushchaqchaq), flegmatik (bo'shang, og'ir), melankolik (g'amgin), xolerik (qiziqqon).

Temperament shaxsning bama'niligini; dunyoqarashi, nuqtai nazari, e'tiqodi, qiziqishlari va hokazolarini ko'rsatuvchi belgi emas.

Hozirga davrda temperament tiplarining psixologik ta'rifi senzitivlik, reaktivlik, aktivlik, ta'sirlanish tezligi, labillik, dinamiklik, reaktivlik bilan aktivlik munosabatlarning muvozanati, harakatning ravonligi, rigidlik (qotib qolganlik), ekstrovertlik va introvertlik kabi xususiyatlariga asoslanib tuziladi. Psixologiya fanida temperamentning o'ttizdan ortiq (ba'zan qirqdan ko'proq) tipidan olingan. Amaliyotda esa asosan ekstravert va introvert tiplari ko'proq qo'llanadi. SHaxsni kasbga yo'llash jarayonida temperamentning psixologik ta'rifi berilishi shart.

Sangvinik - juda faol, har bir narsaga ham qattiq kulaveradi, yolg'on dalillarga jahli chiqadi. Ob'ektlar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo - ishorani ko'p ishlatadi, chehrasiga qarab kayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay kuchsiz ta'sir (qo'zg'atuvchilar)ni seza olmaydi, serg'ayrat, ipchan, toliqmas. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatda, intizomli, o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti - harakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql - idroki tiyrak, topqir, kiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga (muomalaga) tez kirishadi. Xayoloti (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan, tashqi ta'sirlariga hozir javob va hokazo.

Xolerik — sust senzitivlik xususiyatiga ega. Juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faolligidan ustun keladi. Betoqat, serzarda, tinimsiz. Sangvinikka qaraganda silliqroq, ammo ko'proq qotib qolgan. Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti - harakatida qat'iylik mavjud. Biroq diqqatini bir ob'ektga to'plashda qiynaladi. Nutq sur'ati tez va hokazo.

Flegmatik - senzitivligi sust. His - tuyg'usi ham o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ko'ngilsiz hodisa, xavf - xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam harakat. Imo - ishoralari, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanadi. Lekin serg'ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq va harakat sur'ati sust. Farosati qiyiqroq. Diqqatni to'plash sekin. Qotib qolgan (regid). Diqqatni ko'chirishi qiyin. Intravertlashgan. Ichdan top. Yangilikni qabul qilish qiyin. Tashqi taassurotlariga sustlik bilan javob beradi.

Melanxolik - senzitivligi yuksak. Sezgi chegarasi keng emas. Arazchan, xafaqon. Jimgina yig'laydi, kam kuladi. Sustkash. Tortinchoq, g'ayratsiz. Qat'iyli va mustaqilligi kam. Tez toliqadi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati beqaror. His - tuyg'usi sust o'zgaradi. Qotib qolgan. Intravertlashgan.

Temperament tiplari xususiyatlarini faoliyat talablariga moslashtirish mumkin, buning uchun:

1.Kasb - hunarning talabalar temperamentiga mos keladigan turini tanlash kerak. SHaxsning psixik xususiyatlariga mos tushadigan kasbni tanlash, kasbiy saralash deb yuritiladi;

2.Talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish lozim;

Z. Temperamentga xos kamchiliklarini (illatlarni) bartaraf etish kerak. Demak, shaxsni qaytadan shakllantirish yo'li bilan temperamentni faoliyat talablariga qisman moslash mumkin;

4. Individual uslubni shakllantirish zarur. Talabaning faoliyatga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lishi buning uchun eng zarur shartdir.

SHaxsning hulq-atvor xususiyatlari uni faoliyatiga undovchi asosiy omil hisoblanadi.

Psixologiya fani shaxsning fe'l-atvori xususiyatlarini to'rt guruhga ajratib o'rganadi:

1. Jamoa va alohida shaxsga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi fazilatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, faxrlanish va boshqalar;

2. Mehnatga nisbatan munosabatni bildiruvchi xususiyatlari: mehnatsevarlik, yalqovlik, vijdonlilik, mas'uliyatlilik va hokazo;

3. Narsalarga nisbatan munosabatni anglatuvchi sifatlar: ozodalik, sarishtalik, avaylash va shu kabilar;

4. O'z-o'ziga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: izzat nafslilik, kerilishlik, dimog'dorlik, kamtarinlik va hokazo.

Xulq-atvor xususiyatlarning shakllanishida o'qish va mehnat faoliyatli etakchi rol o'ynaydi, chunki o'qish va mehnat jarayonida qo'llaniladigan individual usullar xulq-atvorga ta'sir etib, uning ayrim xususiyatlarini keltirib chiqaradi. Ko'pgina xususiyatlar o'zgaga taqlid qilish natijasida ham paydo bo'ladi. Xulq-atvorga janjalli (nizoli) vaziyatlar ham ta'sir ko'rsatadi. Inson umrining ohirigacha o'z xatgi-harakatlarini boshqarib, xulq atvorini o'zi barqarorlashtirgan bo'lsa, kasb-hunar tanlashga shunchalik oqilona va qat'iyatlik bilan yondoshiladi.

Talabalar va o'quvchilar qobiliyati, layoqati ta'lim jarayonida va mehnat faoliyatida tobora rivojlanadi. Qobiliyat taraqqiyotining yuksak bosqichiga talant, iste'dod deyiladi. Iste'dod murakkab ishni (faoliyat) muvaffaqiyatli, mustaqil va mohirona bajarishga (amalga oshirishga) imkon beradigan qobiliyatlar tizimidir (biologik shartlangan xislatlardan bittasidir).

O'spirinlarning qanchalik iste'dodli ekanligini aniqlash uchun ushbu xususiyatlarga e'tibor berish lozim:

1. SHaxsning ziyrakligi, jiddiy sinovga shayligi, tayyorligi;

2. SHaxsning mehnatga moyilligi, unga ehtiyoj sezishi;

3. Mantiqiy fikr yuritish tezligi, izchanligi samaradorligi, tashabbuskorligi va boshqalar.

SHaxsiy xususiyatlar va qobiliyatlar tug'ma bo'lmaydi (tabiiy alomatlari, moyilligi mavjuddir), balki ijtimoiy, shaxsiy hayot va faoliyat jarayonida muayyan omillar, manbaalar ta'siri ostida tarkib topadi. Lekin layoqatlilik qobiliyatining tabiiy zamini ekanligi shubhasizdir. U qobiliyat taraqqiyotining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Unda miya tuzilishi, sezgi a'zolari va harakatlarning morfologik hamda funksional xususiyatlari layoqatga nisbatan beriladi.

YOshlarni kasbga yo'llashda ularning his-tuyg'ulari va irodalarini hisobga olishning ham ahamiyati qiymatli, chunki talabalarning (o'quvchilarning) his-tuyg'usi, kayfiyati, stress va ob'ektiv holatlari o'rganilmasa va e'tiborga olinmasa, ko'zlangan «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi»dagi ulug'vor maqsadga erishib bo'lmaydi. Buning uchun iste'dodli yoshlarni tanlash, ularni individual o'qitish,

zari shart-sharoitlar yaratish, reyting va modul tizimlari asosida ularga saboq berish ta'limning davlat standartlari talabiga javob beradigan, komil insonlikka intiluvchi shaxslarni kamol toptirish kafolatidir.

SHunday qilib, kasbga yo'llash jarayonida shaxsning individual - tipologik xususiyatlari va his - tuyg'ularini, layoqat, iste'dodni hisobga olish, shuningdek, yoshlarni fan asoslari va psixologik bilimlar bilan qurollantirish ularning kasb-hunar, ixtisoslik, mutaxassislik oldiga qo'yiladigan psixografik, professiogramkali talablarga moslashishga imkon beradi.

Qalbimizni vaziyatdan kelib chiqqan
holda xoxlashni o`rgataylik.

Seneka.

VIII BOB. KASBIY FAOLIYATNI BAHOLASH

8.1. Rahbar faoliyatining ijtimoiy psixologik tavsifi

Bugungi kunda ishning muvaffaqiyati ko`p jihatdan korxonalar rahbarlarining mahoratiga bog`liq. Ular o`zlarining qo`l ostidagilarini (bo`ysinuvchilar) xolisona va har tomonlama, ya`ni professional (kasbiy) hamda shaxsiy fazilatlarini, iqtisodiy foydaliligini va boshqa ko`pgina munosib tomonlarini baholashda ilmiy yondashadi.

Xali hamma tajribali rahbarlar ham bunday mahoratta ega emas. Jamoa rahbari ijtimoiy - psixologik muhitga o`zining shaxsiy fazilatlarini va ish usuli orqali katta ta`sir ko`rsatadi.

YUzma - yuz suhbatlashish va nazorat qilish, shuningdek, adabiyotlardan keltirilgan ilmiy faktlar ko`rsatadiki, jamoa a`zosi quyidagi shart sharoitlar yaratilgan taqdirdagina rahbarning ishidan qoniqadi. 1.Rahbarning ishchilarga xayrixohlik va hurmat ruhidagi munosabati;

2.Insonga o`sha erda ishlash va nimaga iste`dod, qiziqish his etgan bo`lsa, o`shani amalga oshirishga imkoniyat yaratib berish;

3.Har bir inson bajarayotgan ishini e`tiborga olinishiga va taqdirlanishiga umid qilish;

4.Ishchi umummadaniy farovonlikning va o`z kasbiy mahoratining o`shidan manfaatdorligi;

5.Har bir vijdonli xizmatchi yuqori mansabga ko`tarilishiga umid qiladi, bu faqat uning iqtisodiy ahvoli bilan bog`liq emas, balki jamoada nufuzga ega bo`ladi va nihoyat o`z - o`zini hurmat qiladi;

6.Ishchi o`zining rahbarini obro`li, yuqori malakali, qat`iy va xolis, jamoaning haqiqiy murabbiysi sifatida ko`rishni xohlaydi.

Haqiqiy boshliq qanday bo`lishi kerak?

- u faqat boshliq emas, balki yosh ishchilarning murabbiysi hamdir;

- kutilmagan hollarda o`zini ishonchli, ishchan va e`chil xizmatchi sifatida namoyon etadi;

- xayrixohlik bilan hamsuhbatini tinglay olishi, o`zining sabrsizligini, ayniqsa, beparvoligini va yoqtirmasligini sezdirmasligi kerak;

- ishchilar bilan xayrixohlik munosabatini o`rnata bilish, ammo ma`lum ijtimoiy masofani saqlash, betakalluflik va oshna - og`aynigarchilikka yo`l qo`ymaslik lozim;

- har doim o`z qo`l ostidagilarning qiyinchiliklarini echishga yordam berishi;

- moliyaviy masalalarda haqgo`y va beg`araz bo`lishi shart;

- yuqori lavozimdagi rahbarlik bilan mulqotda xushmuomalalik va odob

bilan ish tutishga intilishi joiz;

- tanqidga va sharoitning o`zgarishga epatchilik bilan tezkor javob qaytara olishi maqsadga muvofiq;

- ishchilarga arzirli shaxsiy namuna ko`rsatishga intilishi kerak;

- psixologik muhitni yarata olishi va jamoada hamkorlikni yo`lga qo`ya olishi ayni muddaodir.

Rahbar faoliyatining asosiy yo`nalishi.

1. Bo`ysunuvchilar faoliyatining tashkiloti. Faoliyatning bu turida rahbardan har qanday sharoitda birinchi navbatda aniq bir sohada, tashkilotchilik faoliyati professional omilkorlik, bilim va tajribaga ega bo`lish talab etiladi. Qat`iy (yuqori darajadagi) talablarda rahbar uchun odatiy, hattoki, eng yuqori professional andozalardan foydalanish ham etarli bo`lmaydi, undan tashabbuskorlik, qaror qabul qilishda mustaqil ish tutish, eng muhimi – ijodiy fikr yurgizish qobiliyati talab qilinadi.

2. Rejalashtirish normal sharoitlarda rahbar faoliyatining bu sohasi birinchi navbatda yaqin va kelgusidagi maqsadlarni tuzish, ularni muyaffaqiyatli amalga oshirishning samarali vositalarini topishni taqozo qiladi.

Rahbar faoliyati eng murakkab vaziyatlarda rejalashtirishni ijobiy va salbiy natijalarini turli xil asoratli holatlarini hisobga olishga to`g`ri keladi. Buning uchun u rejalashtirishning bosqichlari va maqsadlarini amalga oshirish, natijalarini oldindan ko`ra olish qobiliyatini shakllantirishi lozim.

3. Qaror qabul qilish. Rahbar qaror qabul qilayotib, tabiiyki, o`zining bilim va tajribasiga suyanadi. Bunda aql - zakovat, etuklilik, idrok qilish qobiliyati, fikrlash, xotira, e`tibor va tasavvur asosiy ro`l o`ynaydi. Talab yuqori bo`lganda aql - idrok maksimal darajada ko`rinishda bo`lib, eng avval o`tkir aqlni, aktual professional bilimlarni mantiqiy rivojlantirishni nazorat qilish mavjud holat va faoliyatini aniq va tez baholay olish qobiliyatini ifodalaydi.

4. Axborotni «yuqoridan» qabul qilish. Normal sharoitlardagi faoliyatda rahbarda ko`rsatma, yo`l - yo`riq topshiriqlarni ko`rib chiqish «muhit norozilik»ning oldini olish uchun ularning ijrosini qo`l ostidagilarga aniq etkazib bera olish talab qilinadi. Murakkab vaziyatlarda jamoada epatchilik va iste`dod namoyon qilish muhim, zarur bo`lganda rahbariyat oldida o`z fikrini yoki qo`l ostidagi odamlarning nuqtai-nazarini himoya qilishi lozim. Axborotni “pastdan” qabul qilish. Bu erda rahbar faoliyatining asosiy fazilatlaridan biri og`zaki axborotlarni qabul qilish bilan bir vaqtda eshitish, eslab qolish, izohlab bera olish qobiliyatini namoyon qilishdir. SHunday bo`lsa – da, qat`iy talab shartlari faoliyatida axborotni to`g`ri idrok etish rahbar uchun etarli bo`lmaydi. Gapirayotgan odamni tezda tushunish u aytayotgan fikrning oqilona asosini anglash lozim, agar kerak bo`lsa, qisqa, tushunarli, chegaradan chiqmasdan e`tiroz bildirish mumkin.

6. Buyruqni amalga oshirish. Har qanday sharoitda buyruqni amalga oshirishning sharti topshiriqning mantiqiy ifodasi, aniqlikdir. Ammo faoliyatning eng murakkab vazifalarda ham, undan tashqari, sovuqqonlik, vazminlik, o`z – o`zini nazorat qila olishlik xislatlarini ifoda etishi lozim.

7. Bo`ysunuvchilarga talabchanlikni namoyon qilish. Harakatning har

qanday sharoitida rahbardan pedagogik odob, tadbirkorlik, jamoa a'zolaridan har bir shaxsning o'ziga xosligini hisobga olib, o'z talabchanligini ifoda eta olish, ammo shu bilan birga qiyin vaziyatlarda u printsipli, qat'iy, mustahkam xarakterli ekanligini ko'rsata olishi zarur. CHigal, o'zaro munosabatlarda bu fazilatlar rahbarda, alohida o'ziga xos qobiliyat tug'diradi. Bu pedagogik printsiptalik bo'lib, shaxsga nisbatan xurmat bilan munosabatda bo'lishni, tarbiyalovchi maqsadni va talabning izchilligini o'z ichiga oladi.

8. Bo'ysunuvchilarning fikrlash qobiliyatini rag'batlantirish. Bunda rahbarning qobiliyati chiqargan qarorlarida, bo'ysunuvchilar tashabbuskorligida, reja, topshiriqni muhokama qilishda qulay fursat yaratganligida, tashabbuskorlikka va ixtirochilikni rivojlantirganligida, iqtisodiy manbalar, materiallar va xokazolarni qidirib topganligida ko'rinadi. Rahbar tomonidan alohida kuch – g'ayrat talab qiladigan sharoitlarda fikrlash faoliyatini rivojlantirish faqat uning faolligi orqali ro'yobga chiqavermaydi. Rahbar yordam so'rab murojaat qilgan har bir odamning yoki jamoaning fikr yo'nalishini qandaydir darajada oldindan o'qiy olishi lozim (ko'ra bilishi).

9. Bo'ysunuvchilarning ishlab chiqarish faolligini oshirish. Bunda rahbarning ishga qiziqтира olish, talab yuqori bo'lgan xolatlarda ishning eng qiyin qismida shaxsan namuna ko'rsatishi diqqat markazida turadi.

10. Bo'ysunuvchilarga ta'sir ko'rsatish. Oddiy hollarda rahbar faoliyatining qobiliyati boshqalarni ishonтира olishi, chigal vaziyatlarda odamlarni o'ziga bo'sundira olishi juda muhimdir.

11. Bo'ysunuvchilarni tarbiyalash. Ushbu soha faoliyati, ma'lumki, rahbardan pedagogik qobiliyatni talab qiladi. Alohida qiyinchiliklar tug'ilganda rahbardan tarbiyaning eng oliy insoniy printsiplarini insonning yaxshi tomonlarini ko'ra olishi jamoada xatti – xarakati muhokama qilinayotgan, orqada qolayotgan o'rtog'ini qo'llab – quvvatlay olishi, uni o'ziga ishonch tug'dirish qobiliyatini namoyon qilish talab qilinadi.

12. Bo'ysunuvchilar bilan munosabat. Rahbar har qanday vaziyatda ham shaxsning qadr – qimmatini himoya qilishi, bu printsiptni bo'ysunuvchilar bilan o'zaro munosabatda amalga oshirishga erishishida mansabdor shaxslar tomonidan bo'ysunuvchilar bilan o'zaro munosabatda, o'ziga nisbatan va jamoaning boshqa rahbarlariga nisbatan amalga oshirishi lozim.

13. Bo'ysunuvchilar bilan muomala qilish. Normal psixologik muhitning majburiy shartlaridan biri – rahbarning o'zaro fikr almashinuvidir. Rahbar inson xarakteridagi murakkabliklarga sabr – toqat qilishi va o'zaro muomalaning eng oliy ko'rinishini namoyon qilish, oliyjanoblik ko'rsatish, insonlarga xos tasodifiy xatti – xarakatlarning kuchsiz tomonlarini kechira olish talab qilinadi.

14. Jazolash vositalarini qo'llash. Bu sohadarahbar faoliyatining asosiy fazilatlaridan biri - adolatlilikdir. Adolatli jazolash-pedagogik samaraga olib keluvchi asosiy shartlardan biri bo'lib, tarbiyalanuvchiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan ishonch qobig'ini yuzaga keltiradi.

15. Mukofatlash tadbirini qo'llash. Bunday holatlarda xolislik strategik maqsadlarda taqdirlash vositalaridan foydalana olish bilan isbotlanishi zarur, shundagina qabul qilingan qaror bahslashayotgan tomonlarni maksimal darajada

murosaga keltirishi mumkin, jamoa a'zolari ayni shunday qarorning xolisligini his etsa, uni avtoritar, asossiz deb qabul qilmaydi.

16. O`z - o`zini nazorat qilish. Rahbarning har qanday sharoitda, bevosita bajaradigan vazifasi, o`z - o`zini kuzatish, o`z - o`zini tahlil qilish, o`z qarorlari va xatti - harakatini nazorat qilish qobiliyati nazarda tutiladi. Rahbar so`zsiz muhim ruhiy holatini buzmasligi, ta'sirchanlikka berilmasligi lozim.

17. O`z ustida ishlash. Rahbarning asosiy fazilatlaridan biri, o`z - o`ziga talabchanlikni, nihoyatda qiyin vaziyatlarda bor kuchini ayamaslikka layoqatli ekanligini ko`rsatishdan iborat. Faqat shundagina ijodiy yuksalishi, o`z ustida ishlab kamolatga erishishi, jamoaning hurmat va ishonchini qozonishi mumkin.

18. O`z faoliyatiga munosabat. Qat'iy talablar asosida (yuksak saviyali talablar asosida) faoliyat ko`rsatadigan rahbar «ishonch» faqat ishdan qoniqish hosil qilishda emas, balki ijodiy yuksalishning namoyon bo`lishida eng zaruriy ehtiyojdir.

19. SHaxsiyatni baholash. Rahbar faoliyatining eng asosiy shartlaridan biri o`z - o`zini tanqid qilish, tushunish, o`zining kamchiliklari va yutuqlarini to`g`ri baholash, o`z - o`zini tarbiya qilish uchun oldiga maqsad qo`ya olishidir.

8.2. Kasbiy faoliyatni psixologik baholash testi

Sizga tavsiya qilinayotgan test savollari pedagogik faoliyatning psixologik diagnostikasiga ag`ishlangan. SHuning bilan birga, bu ma'lumotlar malakatimizdagi xalq ta'limi tizimini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. SHaxsiy va kasbiy sifatlaringiz haqidagi ma'lumotlar. Siz uchun quyidagi jarayonlar foydali bo`ladi:

- attestatsiyaga tayyorlanish kezida;
- shaxsiy - kasbiy sifatlarni rivojlanitirishda va o`z ustingizda ishlashni takomillashtirishda;
- hayot - faoliyatingizni qanday tashkil qilishni belgilab beruvchi o`zingizni «Men» - kontseptsiya bo`yicha (o`zingiz haqingizdagi tasavvurni) baholashingizda.

Ushbu tajribada ishtirok etganingiz uchun sizga oldindan o`z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Har bir fikrga «HA» (plyus) yoki «YO`Q» (minus) belgisini qo`yish bilan javob berishingiz mumkin.

1. Tanishlarimning ko`plari meni yoqtirishsa kerak, deb o`ylayman.
2. Kamdan - kam hollarda gapim ishimga to`g`ri kelmaydi.
3. Ko`pchilik odamlar o`zlariga o`xshash tomonlarini menda ko`rishsa kerak, deb o`ylayman.
4. Men o`zimni baholashga harakat qilganimda, eng avvalo kamchiliklarimni ko`raman.
5. Men shaxs sifatida odamlarni o`zimga jalb qila olaman, deb o`ylayman.
6. O`zimga meni yoqtirgan odamning ko`zi bilan qaraganimda, shaxsiy obrazim haqiqatdan qanchalik uzoqligi tufayli noxush hislar tug`iladi.

7. Ba'zan o`zini- o`zi ayashni gunoh emas, deb hisoblayman.
8. Menning «MEN»im o`zim uchun har doim qiziqarlidir.
9. SHaxsiy hayotimda menga haddan ziyod yaqin bo`lgan odamlarim bo`lgan.
10. O`zimni - o`zim hurmat qilishim uchun o`z imkoniyatimni yanada ishga solishim joiz.
11. O`zimni - o`zim juda yomon ko`rgan vaqtim bo`lgan va u bir marta emas.
12. Men to`satdan paydo bo`lgan xohishimga to`la ishonaman.
13. O`zim ham shaxsiyatimdagi ko`p nars o`zgarishini istayman.
14. Men uchun shaxsiy «Men»im alohida xislatlari hurmatga sazovordek bo`lib tuyulmaydi.
15. Mening hayotimda hamma narsa orzu qilganimdek bo`lishini sidqidildan xohlayman.
16. Men birovga ta'na toshini yog`dirishdan ko`ra, eng avvalo o`zimni ayblayman.
17. To`satdan tanishgan odam uchun ko`proq yoqimli shaxsday tuyulaman.
18. Men ko`pincha o`z rejalarimni va xatti - harakatlarimni qo`llab - quvvatlayman.
19. SHaxsiy zaifliklarim menda g`azab tuyg`usiga o`xshash kechinmani uygotadi.
20. Mabodo men ruhan ikki kishi bo`lib qolsam, u holda o`zimning ikkinchim bilan qiziqarli suhbat qilgan bo`lardim.
21. O`zimning ba'zi bir xislatlarim menga begonadek bo`lib tuyuladi.
22. Kimningdir shaxsiyatida menga o`xshash tomoni borligini his qilolmayman.
23. O`ylagan rejamni amalga oshirish uchun qobiliyatim va imkoniyatim etarli.
24. Men ko`pincha o`z ustimdan kulmagan holda o`zim bilan o`zim hazillashaman.
25. Insonning shaxsiy hayotida qiladigan eng aqlli ishi - bu o`z taqdiriga o`zi tan berishidir.
26. Birinchi qarashda begona odam menga qaraganda o`zgalar xususiyatlarini topganga o`xshaydi.
27. Agar men biror va'da qilgan bo`lsam, afsuski, bu xuddi aytganimday ish tutaman, degan so`z emas.
28. O`zimga nisbat munosabatimni do`stlik munosabati, deb atasa bo`ladi.
29. SHaxsiy kamchiliklarga muruvvatlilik - bu tabiiy holdir.
30. Sevgan odamim uchun qiziqarli manba bo`lishlik mening qo`limdan kelmaydi.
31. Qalbinning tubida men bilan qandaydir muddat falokat yuz berayotganday tuyuladi.
32. Men o`z tanishlarimning ko`pchiligiga yoqimtoy bo`lib tuyulsam kerak.
33. Meni sevadigan odamimning ko`zi bilan o`zimga qarash juda yoqadi.

34. Menda xohish - istak paydo bo`lganda, avvalo o`zimdanda - o`zim «bu aqldanmi?» deb so`rayman.

35. Ba`zan menga shunday bo`lib tuyuladiki, qandaydir donishmand ruhiy dunyoni ko`ra olganida edi, o`zimning qanchalik qashshoq ekanligimni darhol anglagan bo`lar edim.

36. Goho o`zimdanda - o`zim faxrlanaman.

37. Men o`zimni baholayman, desam bo`ladi.

38. Men haqiqatdan nufuzli odam ekanligimga qalbimning tubi bilan hech ishongim kelmaydi.

Z9. Begona odamlarning yordamisiz men ko`p narsalarni uddalay olmayman.

40. Ba`zan men o`zimni - o`zim tushuna olmayman.

41. Maqsadga yo`nalganlik, irodaviy sifat va quvvatning etarli emasligi menga juda xalal beradi.

42. Boshqalar meni etarli darajada yuqori baholasalar kerak, deb o`ylayman.

43. Menning shaxsimda qandaydir boshqalarni o`ta yoqtirmaslik to`g`risiga o`xshash nimadir bor.

44. Ko`pchilik tanishlarim meni unchalik jiddiy odam deb qabul qilmaydilar.

45. Menda doimo qo`zg`atuvchanlik hissi mavjud bo`lganligi tufayli o`zimdanda - o`zim quvonaman.

46. Men o`zimni - o`zim hurmat qilaman, deb ayta olaman.

47. Hatto menga salbiy xislatlar ham begona emas.

48. Asosan, men qanday mavjud bo`lsam, xuddi shu narsa meni qoniqtiradi.

49. Meni boshqalar chinakamiga seva olmasalar kerak.

50. Mening orzularim va rejalarim ushaliyga amaliy ifoda etishmaydi.

51. Agar mening ruhan ikkinchi «Men»im bo`lganda edi, u muloqotda men uchun eng zerikarli sherik bo`lar edi.

52. O`ylaymanki, har bir qanday aqlli va bilimli inson bilan umumiy til topishsa bo`ladi.

53. Mendagi ruhiy kechinmalar, men uchun tushunarlidir.

54. Mening ijobiy fazilatlarim nuqsonlarimni yopib ketadi.

55. Meni vijdotsizlikda ayblaydigan odamlar topilmasa kerak.

56. Menda ko`ngilsizlik sodir bo`lsa, o`zimga - o`zim «Qilmishinga yarasha-da» deb aytaman.

57. Umuman men o`z taqdirimga befarq emasman, deb ayta olaman.

Javob varaqasi 1- ilovada berilgan.

Natijalar tahlili:

«HA» (+), «YO`Q» (-) deb javob berilganidan qat`iy nazar, javobingizni kalitga mosligi 1 ball olishingiz uchun imkon beradi.

1. O`zimning «Men»dan «Rozi» yoki «Norozi» bo`lish intergal hissi ustuni.

«HA» - 2, 5, 23, 27, 33, 42, 46, 48, 52, 53, 57.

«YO`Q» - 6, 9, 13, 14, 16, 18, 30, 35, 38, 39, 41, 43, 45, 49, 50, 56.

Natijalar tahlili:

0-10 ball - Siz ko`proq o`z «Men»ingizdan norozisiz.

11-20 ball - Siz o`zingiz haqingizda juda yuqori fikrda emassiz, shuningdek, o`zingizga ijobiy mgunosabatingiz saqlangan.

21-28 ball. O`zingiz haqingizda juda yuqori fikrdasiz, o`z «Men»ingizdan to`la rozisiz, ba`zan bu holat o`zlikka tanqidiy yondashmaslikni va o`z atrofingizdagilarga qarshi qo`yishni yuzaga keltirishi mumkin.

2. O`zini - o`zi hurmat qilish ustuni.

«HA» - 2, 23, 53, 57.

«YO`Q» - 8, 13, 25, 27, 31, 38, 39, 40, 41, 50.

0-5 ball - Sizda mustaqillikka, shaxsiy kuchga, qobiliyat va imkoniyatlarga ishonch etarli emas.

6-10 ball - Siz o`zingizni etarli darajada hurmat qilsangizda, lekin har qalay o`zingizga ishonmaslik, o`zingizga tushunmaslik, izchillikdan chetlashish, shaxsiy imkoniyatlarga shubha bilan qarash holati ba`zida uchrab turadi.

11-14 ball - Siz o`zingizni yuksak darajada hurmat qilasiz. Siz o`zingizga ishonasiz va mustaqilsiz.

3. O`zini - o`zi yoqtirish ustuni.

«HA» - 12, 18, 28, 29, 37, 46, 48, 54.

«YO`Q» - 4, 9, 11, 16, 19, 24, 45, 56.

0-5 ball - Siz ko`proq o`zingizga «dushman»ga qaragandek araysiz, ijobiy baholaysiz, o`zingizga ishonasiz, shu bilan birga o`zingizni ayblashga tayyorsiz.

6-11 ball - Umuman olganda, o`zingizni qo`llab - quvvatlaysiz, ijobiy baholaysiz, o`zingizga ishonasiz, shu bilan birga o`zingizni ayblashga tayyorsiz.

11-16 ball - Siz o`z «Men»ingiz bilan «do`stona» munosabatdasiz. Bunday holda o`z xislatlaringizni va umumiy xulqingizni yuksak darajada nazorat qilishingiz zarur.

4. Atrofdagilardan kutilayotgan munosabat ustuni.

«HA»- 1,5, 10, 15,42,55.

«YO`Q» - 3, 26, 30, 32, 43, 44, 49.

0-4 ball - Siz atrofingizdagi odamlardan salbiy munosabatni kutasiz, hatto mehri - muhabbati siz uchun zarur insonlardan ham yaxshi munosab kutmaysiz. Siz o`zingizga yaxshilikni chinakam ravo ko`rmaysiz. Vaholanki, o`zingizni boshqalarga o`xshamaydigan, alohida shaxs deb hisoblaysiz. Bu holat sizga o`zlikni hurmat qilishni oshiradigan vazifalarni oldingizga qo`yishga to`sqinlik qiladi.

5-6 ball - Atrofingizdagi odamlar orasida sizga salbiy munosabatda bo`ladiganlari borligini bilsangiz ham, lekin ularning barchasi ijobiy munosabatlar, deb o`ylaysiz. Bu holat sizda ularning munosabatlarigi munosib bo`lishiga, ijtimoiy axloq me`yorlariga rioi qilishga, tashqi qiyofangizga e`tibor berishga, o`zingizni nazorat qilishga intilishni vujudga keltiradi.

10-13 ball - Atrofingizdagi odamlarning sizga ijobiy munosabatda ekanliklariga to`la ishonasiz. Bu ishonish sizga o`zingizga nisbatan hurmatingizni tobora orttiradi. Siz shaxsingizni qadr qimmatligiga ishonasiz va faoliyatingizning samarali bo`lishi atrofingizdagi odamlardan kutayotgai

munosabatingizga bog'liq. Atrofigizdagilarning siz haqingazdagi tasavvurlarini saqlanib qolishi uchun doimo o'z ustingizda ishlashingiz zarur.

5. O'z shaxsiyatiga qiziqish ustuni.

«HA» - 7, 17, 20, 33, 34, 52.

«YO`Q» - 14, 51.

0-2 ball - Siz o'zingizga (qisman o'z fikringizga va hislaringizga) o'zingiz yaqin emassiz (real «Men» va ideal «Men») afsuski, o'zingizning shaxs sifatida boshqalar uchun qiziqarsiz ekanligingiz haqidagi fikr mavjud.

3-6 ball - Siz o'zingiz bilan «tenglik» asosida muomala qila olasiz, boshqalar uchun qiziqarli ekanligingizni e'tirof etmaysiz. SHuningdek, siz o'zingizni atrofdagilar uchun qiziqarli ekanligingizga har doim ham ishonavermaysiz.

O'ylab ko'ring, bu balki sizni umuman qanday bo'lish kerakligini bilmasligingiz bilan bog'liqdir. Ehtimol, siz u yoki bu sifataringizni qay darajada rivojlanmaganligini bilarsiz va shuning uchun atrofdagilar uchun sizning «Men»ingiz qiziqarli ekanligiga shubhangiz mavjuddir.

7-8 ball - Siz o'zingizni boshqalar uchun va o'zingiz uchun qiziqarli ekanligingizga ishonasiz. Bu sizning faoliyatingizni samarali bo'lishiga olib keladi.

6. O'ziga - o'zi ishonch ustuni.

«HA» - 2, 23, 34, 42, 46.

«YO`Q» - 32, 43, 44.

0-2 ball - Siz o'z «Meningizni» salbiy baholashni kutishga tayyorsiz.

3-6 ball - Siz atrofdagi odamlarning o'zingizga nisbatan munosabatlari, fikrlari va xatti - harakatlarini tanqidiy real baholaydigan odamsiz. O'zingizga nisbatan bo'ladigan ichki turtkilaringiz sizning shaxsiy sifataringiz va xulqingizdan kelib chiqadi.

7-8 ball - Siz o'z «Men»ingizni atrofdagilar tomonidan ko'proq ijobiy baholanishini kutasiz. Bu holat sizni va o'z meningizga ijobiy yo'naltiradi, faoliyatingizni jadallashtiradi.

7. O'zgalardan kutilayotgan munosabat ustuni.

«HA» - 1, 5, 10, 52, 55.

«YO`Q» - 32, 43, 44.

0-2 ball - Siz o'z «Men»ingizni salbiy baholash kutilmasiga tayyorsiz.

3-6 ball — atrofdagi odamlarning o'zingizga nisbatan munosabati, fikr va xatti - harakatini tanqidiy hamda real baholaydigan odamsiz. O'zingizga nisbatan yo'naltirilgan ichki turtkilaringiz sizni shaxsiy sifataringiz va sifatlaridan kelib chiqadi.

7-8 ball - Siz o'z «Men»ingizni atrofdagilar tomonidan ko'proq ijobiy baholashni kutasiz. Bu sizni o'z «Men»ingizga ijobiy yo'naltiradi faoliyatingizni jadallashtiradi.

7. O'zini -o'zi qabul qilish ustuni.

«HA» - 12, 18, 28, 47, 48, 54.

«YO`Q» - 21.

0-2 ball - O'zingiz butun vujudingiz bilan o'zingizga yoqmaysiz. SHaxsiy va kasbiy sifataringiz ustida o'ylab ko'rishingiz hamda o'z ustingizda ishlashingiz

zarur.

3-5 ball - O`zingiz haqingizdagi fikrlaringizda qarama - qarshiliklar mavjud. O`zingizning «Men»ingizda nima sizga ma`qul va nima noma`qul ekanligini aniqlang. O`z meningiz ustida ishlashingiz o`zingizga nisbatan ijobiy intilishlaringiz shakllanishiga olib keladi .

6-7 ball - O`zingizni qabul qilish o`lchovingiz etarli darajada yuqori. Bu o`zingizni namoyon qilish ehtiyojingiz borligini bildirib o`z meningizga nisbatan ijobiy munosabatingizni qo`llab -quvvatlaydi .

9 . O`ziga o`zi rahbarlik qilish ustuni .

«HA»-50, 57 .

«YO`Q» - 25, 27, 31, 35, 36.

0-2 ball - Siz o`zingizga aytishingiz zarur: «Afsuski, meni biror aytgan gapim, aynan shunday xatti- harakat qilishimni bildirmaydi».

3-5 ball - Siz muvaffaqiyatga faoliyatingizdagi ma`lum izchillikni ta`minlovchi ichki munosiblik orqali erishasiz. SHunga qaramay, sizning «Men»ingizda ba`zi psixologik kelishmovchilik har qalay bor. Nima uchun? Ehtimol, har doim ham xulqingizda izchillik norealligi bunga sababdir.

6-7 ball — Siz faoliyatga nisbatan izchillik, o`z| qobiliyatingiz va imkoniyatingizga ishonch, o`zini tushunish, o`zini nazorat qilish etarli darajada namoyon bo`ladi.

10. O`zini ayblash ustuni.

«HA»-3, 4, 9, 11, 16,24,25, 56.

0-2 ball - Sizda o`zingizga nisbatan hech qanday tanbehingiz yo`q. O`zingizdan ko`nglingiz to`qligi sodir bo`layotgan hodisalar uchun javobgarlikni soqit qilishni va javobgarlikni tashqi omillarga yuklashga moyillikni keltirib chiqaradi. O`zingizga tanqidiy qarashga harakat qiling.

3-6 ball - Sizni har doim ham o`zingizdan ko`nglingiz to`lavermaydi va bu o`zingizdagi mavjud xislatlaringizga mos keladi. Ko`pincha odamda o`zini - o`zi baholash qarama - qarshiliklardan iborat bo`ladi. |SHuningdek, o`zini psixologik himoya qilish o`z aybini e`tirof etishdan tashqari tashqi sabablar orqali o`zini oqlashdan xoli emassiz.

7-8 ball - Siz o`zingizni tanqid qilasiz, vijdonlisiz, o`zingizni kamsitishga, «aybdor» deb his qilishga, o`ziga - o`zi tanbeh berishga moyillik bor. Bu holat o`z imkoniyatlaringizni past baholashni vujudga keltirganligi tufayli har doim sizning faoliyatingizga ijobiy ta`sir etmaydi.

11.O`ziga - o`zi qiziqishni ifodalaydigan ustun.

«HA» - 17, 20, 33.

«YO`Q» - 26, 30, 49, 51.

0-2 ball - Siz o`zingiz uchun qiziqarli emassiz, chunki o`zinigizning ko`pgina shaxsiy xususiyatlaringizni salbiy baholaysiz. Bu siz uchun boshqalarga ham qiziqarsiz bo`lishingiz omili hisoblanadi.

3-5 ball - Siz atrofingizdagi odamlar uchun ham, o`zingiz uchun ham ma`lum darajada qiziqarlisiz. Vaholanki, sizda shaxsiy xususiyatlaringizdan va ish sifatlarigizdan qoniqmaslik bor.Bu kamchiliklaringiz ustida ishlash va sizni o`zingizga tanqidiy munosabatda bo`lishingiz o`zingizni

takomillashtirishingizning asosiy yo`lidir.

6-7 ball - Sizning «Men»ingiz sizni etarli bezovta qiladi. Sizdagi o`ziga - o`zi qiziqish yuksak darajaga ega bo`lib, o`zini - o`zi sevishga aylangan. Umuman olganda, bu yomon emas, agar ushbu faoliyatni bajarilishi jarayonida namoyon bo`ladigan yuqori darajadagi mahorat bilan uyg'unlashgan bo`lsa, zotan atrofingizdagi odamlarning sizga nisbatan tanqidiy munosabatlari va o`zingizga yuqori baho berishingiz zaminida yuzaga kelishi mumkin bo`lgan nizolarni oldindan bilishingiz sizga xalaqit bermaydi. Ko`proq insonparvarlik va faoliyatingizdagi nazorat siz uchun faqat foydalidir.

12.O`zini - o`zi tushunish ustuni.

«HA» - 53.

«YO`Q» - 6, 8, 13, 15, 22, 40.

0-2 ball - Sizda aniq ichki izchillik, yorqin tasavvurlar, hislar va g'oyalar yo`q. O`zingiz bilan o`zingiz yomon munosabatdasiz.

3-5 ball - O`zingiz bilan o`zingiz yuqori darajada kelishasiz deb aytib bo`lmaydi. Lekin sizda o`zingizni tushunmaslik namoyon bo`lmaydi. O`zingizga ijobiy munosabatni quvvatlash taktikasi sizni hayotingizda hokimlik qiladi.

6-7 ball - Siz o`zingiz bilan ruhan kelishgan holda yashaysiz.

SHunday qilib, sizning to`plangan yig`indingiz quyidagi raqamni tashkil qilsa:

0 balldan 52 ballgacha, bu ko`rsatkich o`zingizga salbiy munosabatda ekanligingizni bildiradi. Bu holat nisbatan barqaror bo`lgan, ozmi yoki ko`pmi darajada anglangan, individning o`zi haqidagi tasavvurlarining betakror tizimi sifatida his qilingan. «Men-kontseptsiyasi»ni salbiy yo`nalishda namoyon bo`lishiga ta'sir qiladi. Vaholanki, buning zaminida, sizni atrofdagilar bilan o`zaro ta'siringiz va o`zingizga munosabatingiz shakllanadi. «Men kontseptsiyasi» ichki qarama - qarshiliklarda hal bo`lmagan shaxsiy «Men»ning yaxlit obrazidir.

Salbiy Men - kontseptsiyasiga ega bo`lgan odamlar ortiqcha vahimaliligi, tez xafa bo`lishi, o`zini kamsitishiga va e'tirof etishga moyilligi bilan ajralib turadilar. Ular uchun muloqot bilan, ijtimoiy shaxsiy masalalar bilan bog`liq bo`lgan qiyinchiliklar xarakterlidir.

YUqorida bayon etilganlar, ularning pedagogik faoliyatiga salbiy ta'sir o`tkazmay iloji yo`q. SHuningdek, «Men - kontseptsiyasi» bilan kasbiy faoliyat samaradorligi o`rtasidagi munosabatni ularni o`zaro bog`lanish tizimini o`rganmasdan turib, aniq aytib bo`lmaydi.

53 balldan 105 ballgacha: Bu ko`rsatkich kasb egasining «Men - kontseptsiyasi»ni va o`ziga munosabati ijobiy ekanini ko`rsatadi. Atrofingizdagilar orasida siz aytarli darajada obro`lisiz. Bitiruvchilaringiz sizni uzoq vaqtgacha unutishmaydi. Qo`l ostingizdagilar xotirasida shunday qiyofada saqlanib qolasiz; «HA, bizning boshlig`imiz haqqoniy, rahmdil edi, odamlarga g'amxo`rlik qilardi», «U o`z kasbini yaxshi bilardi, muomalani yaxshi tashkil qilar edi, ko`tarinki ruhini saqlab qolardi», «Uning guruhida iliq, yoqimli sharoit mavjud bo`lib, hamma qiziqib ishlardi», «Bizni deb, u juda ko`p

tanbeh va gap eshitardi, biz uni tushunardik va o`zimizni tuzatishga harakat qilardik». «U bekorchilarni yoqtirmas edi va kamdan - kam » o`zidan chiqardi va hokazo.

Odatda odamlar bilan muomala qilishni biladigan bunday kasb egasi obro`li bo`ladilar. SHu bilan birga, egiluvchanligini va eksperiment o`tkazishga nisbatan qiziqish mustahkamlash, maqsadga muvofiq bo`lishi, o`ziga ijobiy munosabatni va o`zini haqqoniy baholashni takomillashtiradi.

106 balldan 134 ballgacha: Kasb egasining «Men -kontsepsiyasi» va o`ziga munosabati juda yoqadi. Turgan gap, bunday kasb egalari o`z xulqi va faoliyati natijalari ijobiy bo`lishiga ishonadilar, lekin har doim shunday emas.

O`zingizni yuqori darajada idrok etishingiz, shaxslarni kamsitish, uyaltirish o`ziga ishonchini yo`qotish mumkin. Ba`zan o`ziga yuqori baho beradigan kasb egasining loqaydligini namoyon qilib, haddan tashqari hukmronlikni yaxshi ko`radilar. SHunday qilib, kasb egasining o`ziga yuqori baho berishi o`quvchilarning “Men - kontsepsiyasi” boshliq uchun salbiy bo`lishiga olib keladi. Balki o`zingizga nisbatan talabchanlikni, xurmatni, ichki kelishuvchanlikni bshashtirmay, mahorat darajasini egallagandirsiz, qo`l ostingizdagilarni ham imkoniyat va bilimlarini to`g`ri baholash va ularni muvaffaqiyatga, ijobiy “Men - kontsepsiyasi” ga undang.

Hayotning in'omini kutib o'tirmasdan,
uni o'zimiz yaratishimiz kerak.

L.N.Tolstoy

IX BOB. REORIENTATSIYA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA.

Psixologiya fanida kasb tanlashga yo'llash (proforientatsiya) atamasi qadim zamondan qo'llanib kelinadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrlarida boshqa bir atama fanimizga kirib keldi, u reorientatsiya (qayta yo'llash) deb atalib, insonni yangi bir moslashmaga (ko'nikmaga) kasbga yo'naltirishni bildirib keladi.

Qayta kasbga yo'llash (reorientatsiya) o'ta insonparvarlik (gumanistik) g'oyani kasbini o'zgartiruvchi yoki ishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishni anglatadi. Ishlab chiqarishga avtomat qurilmalarning (elektron moslamalarning, robotlarning) kirib kelishi ish o'rinlarining qisqarishiga olib keladi. Muassasa, tashkilot, korxonalar rentabelligining pasayishi ham xodimlarga nisbatan ehtiyojning kamayishini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti raqobatga asoslanadi, shuning uchun testlarga bardosh beruvchi, yuqori malakali, mahoratli, bilimdon, komil insonning sinovlardan muvaffaqiyatli o'ta oladi, xolos. O'rtamiyona darajadagi mutaxassislar esa ish o'rnini yo'qotib, vaqtincha ishsizlar ro'yxatiga kiradi.

Ishsizlik, ish o'rnini yo'qotish ayollarda o'kinchli (ayanchli) his-tuyg'ular qobig'ida o'ta murakkab kechadi, go'yoki tragediya, halokat, judolik vujudga kelganda ham ekstravertlik, ham introvertlik xususiyatlari uyg'unlashganday yuz beradi. Erkaklar esa bunday vaziyatlarga matonat bilan, iloji boricha hissiyotlarga berilmasdan, aql - zakovat maromlariga tortilganlik tuyg'usi ustuvorligida namoyon bo'ladi.

Erkaklarda achinish, xafaxonlik kechinmalari tarzida hukm surishi, asta - sekin uning ta'sir kuchi pasayishi kuzatiladi. Bunda insonning ruhiy kechinmalari keskin o'zgarishning asosiy omillari sifatida uning ish davri va yoshi ijtimoiy muammo maydoniga chiqadi. YOshning ulg'ayishi yangi muhit, o'zgacha sharoit, notanish jamoa va uning nufuzi kabi masalalar echimiga salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. Mazkur ob'ektga uzoq davr mehnat faoliyatini bag'ishlash ham frustratsiya holatini harakatlantiruvchi safida asosiy rol o'ynashi mumkin. Xullas, har ikkala omil ham frustratsiyaning manbai vazifasini o'taydi (bajaradi), noxush muvaqqat kechinmalar vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi jarayonlarini uzluksiz ravishda bajarib turadi.

Hozirgi zamon mehnat birjalarida reorientatsiya (qayta kasbga yo'llash) ishlari olib borilishi markazlashtirilgan. Maxsus xodimlar kompyuter xotirasiga joylashtirilgan shahar, tuman bo'yicha ixtisoslar bo'yicha yoki ixtisoslararo mutaxassislar ro'ihati (zaruriyati, ehtiyoji, talabi) bilan ish izlab kelgan muhtoj shaxs tanishtiriladi. Aksariyat mehnat birjalarida psixologlar etishmaganligi tufayli ish bilan ta'minlash, bo'sh o'rinlarni to'ldirish bilan shug'ullaniladi, xolos. Aslida esa bu xizmat qator omillarni tekshirish, o'rganishni taqozo etadi, ilmiy psixologik qonuniyatlar asosida ish yuritishni talab qiladi, chunonchi:

1. SHaxsning fazilatlarini, xarakterologik xislatlarini.

2. Xissiy jabhalari va irodaviy sifatlari.
3. Insonning kognitiv va regulyativ imkoniyatlari.
4. Ehtiyoji, motivi, motivatsiyasi, motivirovkasi.
5. Kasbiy mayli, qiziqishi, layoqati.
6. Professiogramma talablariga mosligi, kasbiy yaroqligi.
7. Iqtidori (iste'dodi), qobiliyati, salohiyati.
8. Kasbiy bilimlari, ko`nikmalari, malakalari, mahorati.
9. Umumiy saviyasi, dunyoqarashi, maslagi (e'tiqodi).
10. Salomatligi, jinsiy xususiyatlari, yoshi.
11. Izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaga nisbatan munosabati.
12. Ijtimoiy etukligi, tashkilotchilik qobiliyati.
13. Ekstrovertligi va introvertligi.
14. YUksak insoniy tuyg'ularga (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik) egaligi.
15. Fidoiylig, altruistik, vatanparvarli fazilatlari ustuvorligi va boshqalar.

YUqorida sanab o`tilgan mezonlar bo`yicha tekshirish ishlari bir nechta metodlar, metodikalar orqali ko`p seriyali tajribalar negizida amalga oshiriladi. Buning uchun testlardan qobiliyatga, shaxsga ijodiyotga, xotiraga shaxslararo munosabatga (oid) maxsus ishlab chiqilgan materiallardan, maqsadli vaziyatlardan qiyinlashtirilgan topshiriqlardan, muammolardan psixologik treninglardan, psixodramalardan va boshqalardan foydalaniladi.

Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilingandan keyin muayyan xulosalar chiqariladi. Xulosalar asosida reorientatsiya sub'ekti roziligida ishga muhtoj shaxs taklif qilingan kasbga yo`naltiriladi. Ish joyining masofasi, uning ekologiyasi, sangigienasi, maoshi, istiqboli, muammoli jihatlari yuzasidan mukammal fikr almashiniladi, toki shartnoma qonuniy hujjat ekanligi (qiyamatiga) zarar keltirmasin (ba`zan kelishuvdan voz kechish holatlari ham yuz berib turadi). Psixologik kuzatishlarning ko`rsatishiga qaraganda, reorientatsiya (kasb tanlashga yo`llash) kabi bosqichlardan tashkil topgan bo`lib, ular qisqa fursatda (muddatda) o`tishi bilan o`zaro muayyan darajada tafovutlanadi. Jumladan, kasbiy maorif, kasbga yo`llash, kasbga saralash, kasbiy moslashish tezkorlikda, mukammal o`ziga xos xususiyatlari bilan tavsifdanadi. Ayniqsa, kasbiy moslashish davri o`ziga xos tarzda kechadi, bir bosqich ikkinchisi bilan silliq uzviy bog`lanib ketadi. Kasbning moddiy (iqtisodiy) tomoni, ijtimoiy faollik (nufuzga egalik), ma'naviy ta'minlanganlik (ruhiy ko`tarinkilik hissiyotining ustuvorligi) insonning qaytatdan ijtimoiy hayotdan o`z o`rnini topish imkonini yaratadi, uning umrini uzaytiradi, ruhiy imkoniyatlari, zahiralari, potentsiyasi, rezervi ishga tushishiga puxta negiz hozirlaydi.

Reorientatsiya (qayta kasbga yo`llash) gumanistik psixologiya tamoyillarini turmushga tatbiq etishga zarur shart - sharoit yaratadi, inson omilini qadrlashga, butun imkoniyatlarini ro`yobga chiqarishga, ezgu niyat, orzu havas, istak - xohish ushaliqshga negiz vujudga keltiradi. Ko`p profilli kasb - hunar egalari safini kengaytirishga xizmat qiladi, komillikka intilish tuyg'usini jonlantiradi, zarur

bilimlar, malakalar bilan qurollantirishga turtki beradi.

Reorientatsiya inson imkoniyatini qaytatdan sinashning manbai hisoblanib, o`zini o`zi kashf qilishi, o`zini - o`zi boshqarishi, o`zini o`zi tashkillashtirish, o`zini-o`zi baholash, o`zini-o`zi refleksiya qilish, o`zini-o`zi identifikatsiyalash kabi shaxs fazilatlarini ro`yobga chiqarishga xizmat qiladi.

X BOB. KASB PSIXOLOGIYASI FANINING DASTURI.

1 - Mavzu. Kasb psixologiyasi predmeti

Kasb psixologiyasining ilmiy tadqiq predmeti, vazifalari va ahamiyati. Kasb psixologiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi. Kasb psixologiyasining ijtimoiy hayotda tutgan o`rni. Kasb psixologiyasining tarixi. Kasb psixologiyasida jins va yosh xususiyatlari muammosi, uning echimini topish borasidagi izlanishlar.

2 - Mavzu. Kasb psixologiyasining ilmiy tadqiqot metodlari.

Kasbning psixologik mohiyatini ochishda fanlar interatsiyasiga asoslanuvchi kompleks (majmuaviy) metodlari: genetik holatni, ishchanlik qobiliyatini o`rganuvchi uslublar. Biometriya, bioritmika mezonlari, o`lchovlari. Kuzatish va o`zini - o`zi kuzatish. Suhbat, intervyu, so`rovnoma, varaqa (anketa). Tarjimai hol. Mehnat mahsulini tahlil qilish. Eksperiment (tabiiy, laboratoriya). Sotsiometriya. Test (kasbiy layoqatni aniqlovchi variantlar). Proektiv metodlar. Kasbga yaroqlilikni belgilovchi uslublar.

Matematik statistika metodlari (moda, mediana, unifikatsiya, o`rta arifmetik qiymat, o`rtacha kvadrat og`ish, korrelyatsiya, dispersiya, Xi-kvadrat, St`yudent kriteriysi, Paskal uchburchagi, faktorli (omilli) tahlil).

Empirik materiallarning sifat tahlili. Natijalarni talqin qilish (interpretatsiya).

Natijalarning va metodikalarning ishonchliligi, validligi va representativligini aniqlash usullari.

3 - Mavzu. Professiografiya (professiogramma) to`g`risida umumiy tushuncha.

Professiogramma (professiografiya) tarixi: kelib chiqish sabablari, imkoniyatlari, takomillashishi. Psixotexnika haqida tushuncha. Professiogrammaning tuzilishi va o`ziga xos xususiyatlarga egaligi. Uning biologik, tibbiy, pedagogik, psixologik tarkiblari. Professiogrammaning psixologik tabiati. Kasbning shaxs oldiga qo`yadigan talablari va ularning xususiyatlari, tavsiflari.

Professiogramma (professiografiya) ta`rifi. Kasbiy talablarga yondoshuvlar rang - barangligi. Ularning biologik, pedagogik, sotsiologik, falsafiy psixologik mohiyati, asoslari va manbalari.

4- Mavzu. Kasb tanlashga yo`llashning psixologik mohiyati.

Kasb tanlashga yo`llash psixologik muammo sifatida. Kasb tanlashga yo`llashning tadqiqot tarixi. Kasb tanlashga yo`llashning tarkibiy qismlari, tuzilishi va ta`rifi: kasb maorifi, kasb tanlashga yo`llash, kasbga saralash, kasb adaptatsiyasi, kasbiy kamolot (shakllanish).

Kasb tanlash nazariyalari va amaliyoti. Kasb tanlash bosqichlari va ularning psixologik tavsifi.

Kasb tanlash motivlari va ularning psixologik mohiyati. Kasb tanlash motivirovkasi. Motivlarning adekvatliga, ob'ektivligi.

Kasbiy motivlarning anglanganlik va anglanmagan darajalari. Kasbiy motivatsiyaning etnopsixologik xususiyatlari.

5 - Mavzu. Kasblarning psixologik tasnifi (klassifikatsiyasi) va uning mohiyati.

Kasblarni tasniflash (klassifikatsiyalash)ning psixologik asoslari, manbalari va omillari. E.A.Klimov tasnifi va uning psixologik tavsiflanishi. Kasblarni guruhlarga ajratishning o'ziga xosligi masalalari. Kasbiy tayyorgarlikning psixologik asoslari, jabhalari va o'lchash mezonlari.

Kasbiy bilimlar, ko'nikmalar va malakalar, ularni egallashning o'ziga xos xususiyatlari. Ularning tuzilishi, sxemasi, grafikasi to'g'risida mulohazalar. Mutaxassislarni tayyorlashning ixtisosiy jihatlari, tomonlari va daqiqalari.

6 - Mavzu. Kasbiy faoliyatning psixodiagnostikasi.

Kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi haqida tushuncha. Kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi ta'rifi. Kasbiy faoliyat mohiyatini o'rganuvchi (tekshiruvchi) metodlarning mazmuni. Kasbiy faoliyatning tuzilishi va tarkibiy qismlarini tahlil qilish. Kasbiy faoliyatni egallashning bosqichlari - kasbiy faoliyat muvaffaqiyatiga erishuvning samaradorligi. Kasbiy faoliyat muvaffaqiyati va muvaffaqiyatsizligini aniqlash mezonlari. Kasbiy faoliyatni baholashning shakllari va ularning psixologik tavsifi. Ob'ektiv, adekvat, sub'ektiv, ekspert baholashlarning mazmuni, talqini.

7 - Mavzu. Kasbiy faoliyat darajalari va ko'rsatkichlarini tekshirish yo'llari.

Kasbiy faoliyat darajalarini aniqlash usullari va yo'llari. Kasbiy faoliyat shakllanganligining ko'rsatkichlari va ularning izohi. Testlar - kasbiy faoliyatni tekshirish mezoni sifatida. Testlarning o'ziga xosligi haqida mulohazalar. Testlar va ularning ishonchliligi, validligi, reprezentativligi. Ularning o'ziga xos xossalari.

Kasbiy faoliyatni o'zlashtirishda treningning roli. Mashq, trenirovka, tajriba va kasbiy faoliyat mukammalligi. Kasbiy faoliyat va kasbiy mahorat. Kasb tanlashga yo'llash, identifikatsiya, refleksiya.

8 - Mavzu. Kasb tanlashga yo'llashning umumiy masalalari.

Kasb maorifi va uning mohiyati, mazmuni, shakllari. Kasb tanlashga yo'llashning psixologik mohiyati. Kasb tanlashga yo'llashda psixologik maslahatlarning roli. Kasbiy saralashning psixologik tavsifi. Kasbiy adaptatsiya bosqichlarining psixologik xususiyatlari. Kasbiy kamolot (shakllanish)ning o'ziga xosligi, uning bosqichlari va o'rganish mezonlari. Kasbiy tarbiyaning psixologik mohiyati.

Kasb tanlashga yo'llashda amaliy psixologning roli va funktsiyalari.

Kasb tanlashda tuman, shahar tashxis markazlarining ahamiyati va vazifalari.

Kasb tanlashning tashqi va ichki omillarining psixologik tavsifi. Kasb motivlarini o`rganish metodikalari va ularning mazmuni.

9 - Mavzu. Reorientatsiya psixologik muammo sifatida.

Reorientatsiya (qayta kasbga yo`llash) psixologik muammo sifatida talqin qilinishi. Reorientatsiya va proforientatsiya. Reorientatsiya va shaxsning xarakterologik xususiyatlarini hisobga olish.

SHaxsning kasbiy imkoniyatlarini o`rganishning metodlari va metodikalari.

Reorientatsiya vujudga kelishining ob`ektiv va sub`ektiv shart - sharoitlari.

Reorientatsiya komillikning muhim omili, sharti sifatida.

Kasb motivlari, kasbga qiziqish, kasbiy layoqat va ularni tekshirish metodlari.

Mashq, trening, trenirovka, tajriba kasbiy moslashishning muhim omillari ekanligi.

10 - Mavzu. Kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar.

Kasb tanlashga individual yondashuv. Kasbga yo`llash tizimi va uning asosiy qismlari. O`quvchilarin kasb tanlashga o`rgatishda o`qituvchilar jamoasi faoliyatining roli.

Sinf rahbarining ota- onalar bilan ishlashi kasb maorifi sifatida. YOshlar tashkilotlarining kasb tanlash jarayonida ishtiroki.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar kasbiy tasavvurlarni tarkib toptirish omili ekanligi.

Maktabdan tashqari maxsus muassasalar kasb tanlash va kasbiy mahorat manbai sifatida.

O`quv fanlarining kasbga yo`llash imkoniyatlari. Mehnat ta'limi tizimida professiogrammaning o`rni.

Kasbga yo`llashda mahalliy matbuot, radio, televidenie, uchrashuvlar, kinofilmlar va boshqr vositalarning ta'siri.

MUNDARIJA

Kirish	3
I Bob. Kasb-hunar egallashning ijtimoiy - tarixiy va vstodologik muammolari	5
1.1. YOshlarni kasb tanlashga yo`naltirish ijtimoiy voqelik sifatida	5
1.2. Buyuk ajdodlarimiz kasb-hunar to`g`risida	11
II Bob. Kasb psixologiyasining tadqiqot metodlari.....	16
2.1.Kuzatish metodlari.....	16
2.2.Test metodlari.....	21

2.3. Biografiya va anketa matodlari	28
2.4. Sotsiometriya metodi.....	30
III Bob. Kasbiy layoqat tashxisi.....	33
3.1. Kasbiy layoqatni aniqlovchi testlarning ishonchliligi.....	33
3.2. SHaxs psixodiagnostikasi	35
3.3. Kasbiy psixodiagnostika	39
IV Bob. Kasb tanlashga yo`llashning psixologik mohiyati.....	45
4.1. Kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar.....	45
4.2. O`quv faoliyati va kasb motivatsiyasi.....	54
4.2.1. O`quv faoliyati motivlari to`g`risida mulohazatsar.....	54
4.2.2. Motiv klassifikatsiyasi	58
4.2.3. Motivlar va ularning mutaxassislar tayyorlashga ta'siri.....	60
4.3. Kasb va kiziqish.....	62
V Bob. Professiografiya to`g`risida umumiy tushuncha.....	71
5.1. Professiografiyaning psixologik asoslari.....	71
5.2. Kasb tanlashning umumiy masalalari.....	74
5.3. O`qituvchilik kasbining umumiy masalalari.....	80
VI Bob. Kasbiy tayyorgarlik va ilk o`spirinlik.....	83
6.1. O`qitishning faol metodlari kasb tanlashning asosi ekanligi.....	83
6.1.1. Programmalashtirilgan o`qitish metodi	83
6.1.2. Muammoli o`qitish metodi	85
6.1.3. Hamkorlikda o`qitish metodi.....	86
6.1.4. Ta'limni boshqarish metodi.....	89
6.2. Ilk o`spirinlik psixologiyasi.....	91
VII Bob. Kasb va shaxs psixologiyasi.....	103
7.1. Kasb va shaxs.....	103
7.2. Kasbiy etuklik va shaxs komilligi.....	105
7.3. SHaxsiy fazilatlarining kasb tanlashdagi roli.....	117
VIII Bob. Kasbiy faoliyatni baholash.....	127
8.1. Rahbar faoliyatining ijgimoiy psixologik tavsifi.....	127
8.2. Kasbiy faoliyatni psixologik baholash tssti.....	133
IX. Bob. Reorientatsiya psixologik muammo sifatida.....	144
X. Bob. Kasb psixologiyasi fanining dasturi.....	148